

Walter Kroll <http://orcid.org/0000-0002-7196-4240>

Georg-August-Universität Göttingen
wkroll@gwdg.de

Poeta laureatus Stefan Jaworski i emblematyka¹

Abstract

Poeta laureatus Stefan Jaworski and Emblematics

The aim of the paper is to present and analyze emblematic icons in the Polish-language works of Stefan Jaworski (1658—1722) with regard to the reception of rhetoric and emblematics in the Kiev-Mohyla Academy milieu. The considerations are divided into four parts.

1. *Biography and studies.* Jaworski received his education first in the trilingual Kiev-Mohyla Collegium (where he became familiar with the rhetorical system of writing verse), and then at universities in Lublin, Poznań and Vilnius. His learning was based on the Jesuit school model of *Ratio studiorum*. In these schools, Jaworski perfected his proficiency in Polish and Latin, broadening his knowledge in rhetoric, poetics, philosophy, theology, homiletics and emblematics.

2. *The analysis of emblematic works and practices.* In the years 1684—1691, four panegyric works were created by Jaworski. The first one (*Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens...*, Czernihów c. 1684) contains no emblems and is only briefly described in the paper. Emblems and coats of arms appear in Jaworski's subsequent panegyrics: *Echo głosu wołającego na puszczy od serdecznej refleksyi pochodzące a przy solennym powinszowaniu ... Janowi*

¹ Fragmenty tego tekstu ukazały się także na wortalu Polish Emblems: <http://polishemblems.uw.edu.pl/index.php/pl/news/69-stefan-jaworski-i-emblematyka> (dostęp: 28.07.2018).

Mazepie hetmanowi wojsk... (The Echo of a Voice of One Calling in the Wilderness, Coming From Heartfelt Reflection and Accompanied by Solemn Felicitation ... to Ivan Mazepa..., Hetman), Kiev 1689; *Arctos et antarctos caeli Rossiaci in gentilibus syderibus...*, Kiev 1690; *Pełnia nieubytowanej chwały w herbowym księżycu z trzech primae magnitudinis luminarzow, Barlaama świętego pustelnika, Barlaama świętego męczennika, Barlaama świętego pieczarskiego...* (The Plenitude of Inexhaustible Glory in the Heraldic Moon From Three Luminaries Primae Magnitudinis, Barlaam the Saint Hermit, Barlaam the Saint Martyr, Barlaam the Saint of Pechersk), Kiev 1691. In 2018, these works were made available by the website <http://polishemblems.uw.edu.pl/index.php/pl/news/69-stefan-jaworski-i-emblematyka>. In Jaworski's panegyrics, two innovative models of emblematic practice can be distinguished: (a) creating new emblems through the projection of iconographic signs from the Mazepa coat of arms onto emblems from Saavedra's collection in *Echo głosu...*, and through the transfiguration of Jasiński's coat of arms in *Arctos et antarctos...*; (b) the construction of emblematic combinations out of motifs from Western European emblem books (Pietrosancta) in the panegyric *Pełnia nieubytowanej chwały...*

3. *Emblematic practice versus the theory of the emblem.* This part is devoted to the question of how Jaworski's emblematic practice can be understood in relation to late-Baroque emblematic theory. Although terms such as *emblema*, *hieroglyphicum* and *symbolum* can be found in Jaworski's rhetoric *Риторическая рука*, they lack appropriate definition. They are named interchangeably in the part of *inventio*, and used as visual tropes in speech or verse writing as well as devices of the art of memory (*ars memorativa*). After an analysis of his emblematic practice, one can conclude that Jaworski—like Pontanus—preferred a tripartite construction of his pictorial-verbal combinations (*emblema triplex: inscriptio, pictura, subscriptio*). However, he would introduce not one but several inscriptions to his emblems (see *Echo głosu...*) and extend the subscription to epic proportions in all of his panegyrics. An overview of the definition of the emblem in Ukrainian rhetoric books confirms that Jaworski relied on a definition by the Jesuit Jacob Masen (*Speculum imaginum veritatis occultae*), for whom *emblema*, *symbolum*, *hieroglyphicum et aenigma* were subordinate to the term *imagines figuratae*.

4. *Concluding remarks.* Jaworski's last two (Latin) texts: the elegy of the library, and the epigram in his last will (1721) can be treated as a summary of his emblematic thought and his explanation of intradiegetic signs.

translated by Aleksandra Paszkowska

Keywords: rhetoric, emblematic practice, intermediality and intertextuality, combination of heraldic and emblematic signs (projection, transfiguration), elegy of library

Twórczość emblematyczna wschodniosłowiańskich poetów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej XVII wieku, szczególnie pisarzy w kręgu kijowsko-czernichowsko-lwowskim, pozostaje do dziś jednym z nienapisanych rozdziałów historii literatury polskiej okresu baroku. Badania nad tą poezją komplikuje od lat trudny dostęp do utworów, rozsianych po bibliotekach polskich, rosyjskich i ukraińskich, a brak wydań polskich, łacińskich i cerkiewnosłowiańskich książek emblematycznych uniemożliwia przeprowadzenie całościowych analiz poszczególnych utworów, które powstały przez bezpośrednie czerpanie ze skarbicy piśmiennictwa polskiego baroku oraz ze źródeł emblematyki zachodnioeuropejskiej. Wzajemne oddziaływanie tych kontekstów kulturowych i dwu religijnych obrzędów chrześcijańskich, wschodniego (bizantyjskiego) i zachodniego (łacińskiego), umożliwiło powstanie poezji emblematycznej (i heraldycznej) na „Parnasie roksolańskim”².

² W wieku XVII i do połowy XVIII autorami takiej poezji byli: Filip Teodozy W. Bajewski, Paweł Baraniecki, Daniel Bratkowski, Łazarz Baranowicz, Daniel Bratkowski, Stefan Jaworski, Laurenty Krszczonowicz, Mikołaj Mieleško, Symeon Połocki, Filip Orłyk i Jan Ornowski; zob. wybór tekstów *Roksołański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 2: *Antologia*, wybór i oprac. R. Radyszewski, Kraków 1998. Widoczny postęp w kierunku wydań krytycznych całych utworów panegirycznych obrazują następujące edycje: (a) Ł. Baranowicz, *Lutnia Apollinowa każdej sprawie gotowa*, Kijów 1671, z pierwodruku wydał i komentarzem opatrzył M. Maško, „Terminus” 2 (2004), s. 95–149; (b) П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, керівник проекту В. Яременко, упорядкування і примітки М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006 – tu umieszczono reprodukcję heraldyczno-emblematycznych utworów Orłyka w języku polskim: *Alcides Rossijski* [...], Wilno: b.dr., 1695, s. 389–448, i *Hippomenes sarmacki* [...], Kijów: Ławra Pieczerska, 1698, s. 511–558 (z przekładem na język ukraiński i analizą twórczości pióra O. Trofymuk (*Літературна творчість Пилипа Орлыка*, s. 623–703)); (c) M. Mieleško, *Emblematy*, wyd. i oprac. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedz, Warszawa 2010; (d) K. Glowalla, *Kommentierte Ausgabe der polnischsprachigen Gedichtbände von Jan Ornowski/Ivan Ornowski*: 2. Hälfte des 17. Anfang des 18. Jahrhunderts, Teil 1: *Kommentar* (<http://hss.ulb.uni-bonn.de/2013/3442/3442-1.pdf>, dostęp: 10.10.2018), Teil 2: *Edition* (<http://hss.ulb.uni-bonn.de/2013/3442/3442-2.pdf>, dostęp: 10.10.2018), Bonn 2013. Edycja (tom 2) zawiera teksty utworów: *Niebieski*

Prkursorem współczesnych badań polskojęzycznej twórczości pisarzy kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej był Ryszard Łużny (1927–1998)³. Jego zasługą jest nie tylko odkrycie „nieznanego poety” Stefana Jaworskiego⁴, lecz także uświadomienie stanu faktycznego i sformułowanie kilku postulatów badawczych. Po roku 1980 ukazały się nowe opisy bibliograficzne⁵ utworów poetyckich Jaworskiego oraz prace uwzględniające różne aspekty poetologiczne jego panegirycznych wierszy w języku polskim i łacińskim, implikacje retoryczne i recepcję emblematyki, które zostaną wymienione w toku dalszych rozważań.

1. Biografia i studia

W świadomości rosyjskich i ukraińskich odbiorców istnieje Stefan Jaworski przede wszystkim jako biskup metropolita rzymskokatolicki, kaznodzieja i autor kapitalnego dzieła teologicznego *Kamień wiary*⁶, napisanego w duchu obrony prawosławia przeciw narastającym

Merkuryjusz (Czernihów, ok. 1686), *Muza Roksolańska* (Czernihów 1688), *Bogata Speza* (Czernihów 1693) i *Bogaty Wirydarz* (Kijów 1705).

³ R. Łużny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII wieku*, Kraków 1966.

⁴ *Idem*, *Stefan Jaworski – poeta nieznanany*, „*Slavia Orientalis*” 16 (1967), s. 363–376; *idem*, *Twórczość Stefana Jaworskiego – poety ukraińsko-rosyjsko-polskiego czyli raz jeszcze o baroku wschodniosłowiańskim*, w: *Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej. Łódź 14–15 czerwca 1976 r.*, red. K. Bajor et al., Łódź 1976, s. 103–114.

⁵ P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI–XVIII wieku. Bibliografia*, Wrocław 1981; Я.П. Запаско, Я.Д. Исаевич, *Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні. Кн. 1. (1574–1700)*, Львів 1981, zob. [http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_katalog_starodrukiv1/e_dzherela_katalog_starodrukiv1.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_katalog_starodrukiv1/e_dzherela_katalog_starodrukiv1/e_dzherela_katalog_starodrukiv1.pdf) (dostęp: 9.11.2018).

⁶ С. Яворский, *Камень веры*, Москва: Синодальная типография, 1728 (Киев 1730, Москва 1749), zob. <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi>

wpływem protestantyzmu w Rosji XVIII wieku⁷. Zakorzenie Jaworskiego w kontekście prawosławia nie ulega co prawda wątpliwości, przysłania jednak polskie implikacje jego twórczości, wynikające również z jego wykształcenia.

Symeon Jaworski (imię zakonne Stefan) urodził się w 1658 roku na terenie Rzeczypospolitej w miejscowości Jawora nad Stryjem (ukr. Явора)⁸ w unickiej rodzinie Jaworskich herbu

(dostęp: 10.10.2018); nowy przekład na język rosyjski: С. Яворский, *Камень веры: Православным сынам Святой Церкви*, [Переводчик Н. Баринов], Москва 2017.

⁷ Zob. И.С. Захара, *Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв (Стефан Яворский)*, Киев 1982; *idem*, *Стефан Яворський*, Львів 1991. *Kamień wiary*, w Rosji przejściowo zabroniony, wywołał nawet w Niemczech zacięłą dyskusję; zob. J.F. Buddeus, *Epistola apologetica pro Ecclesia Lutheranæ contra calumnias et obtrectationes Stephani Jaworskii [...]*, Jena: Meyer, 1729; J.L. von Mosheim, *De poenis hæreticorum, cum Stephano Iavorskio archiepiscopo Rezanensi et Muroniensi disputatio*, Helmstedt: Schnorr, 1731. Przekład z dzieła *Kamień wiary* (rozdział 12 o herezji) i komentarz por. G.B. Bilfinger, *Stephani Jaworskii metropolitæ Resanensis et Muromiensis discursum de poena hæreticorum, noviter ab Ecclesia se avellentium, ex opere illius polemico, quod non ita pridem Ruthenico sermone prodiit, in Latinum idioma translatum, et notulis adauctum suis [...]*, Tübingen: Sigmund, 1731, <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/5023/1/0/> (dostęp: 9.11.2018). Por. też L. Müller, *Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Wiesbaden 1951.

⁸ To miejsce urodzenia podaje Ф.А. Терновский, *Митрополит Стефан Яворский. Биографический очерк*, „Труды Киевской духовной академии” (Киев) 1 (1864) s. 45; uzupełnienia i poprawki: *idem*, *Очерки из истории русской иерархии в XVIII веке. Стефан Яворский*, „Древняя и новая Россия” 8 (1879), s. 305–320. Stare nazwy wsi Jawora: Jawora Dolna i Jawora Górna (ukr. Явора Верхня, Явора Долишня, Явори). Opis zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1882, t. 3, s. 513: „[...] We wsi dwie cerkwie. Ztąd pochodzą Jaworscy h. Sas. Duńczewski pisze, że Władysław Jagiełło nadał w r. 1431 Wanczałuchowi z Węgier dobra na Rusi, nad Stryjem, na 3 mile rozległe: Jawora, Ilnik i Turka. Potomstwo jego spolszczałe, dobrami podzielone, dało początek trzem domom: Jaworskich, Ilnskich i Turskich, teraz Zacharowskich”. Jawora Dolna i Górna należały do greckokatolickiej diecezji przemyskiej, która była podzielona na trzy oficjalaty: generalny – przemyski, katedralny – sanocki i samborski (Decanatus Starosamboriensis, do którego należała Jawora, powiat samborski). Zob. *Schematismus universi venerabilis*

Sas⁹. Po zawarciu rozejmu andruszowskiego (1667), w rezultacie którego doszło do strat terytorialnych Rzeczypospolitej i do nowych powikłań polityczno-religijnych, rodzina Jaworskich zdecydowała się na emigrację na ziemie Rosji i przenieśli się do miejscowości Krasylówka (ukr. Краси́лівка, Козелецький район), w pobliżu miasta Nieżyn (lub Niżyn, ukr. Ніжин). Tam spędził Jaworski lata dzieciństwa. Pierwszym etapem jego edukacji było Kolegium Mohylańskie w Kijowie, założone przez Piotra Mohyłę w 1632 roku. Wykształcenie w Kolegium, oparte na wzorach szkół jezuitów (*ratio studiorum*)¹⁰, obejmowało *studia inferiora* (gramatyka, syntaktyka, poetyka, retoryka) i *studia superiora* (filozofia i teologia wykładane w duchu scholastyki); podstawa tego systemu edukacyjnego wywodziła się z koncepcji siedmiu sztuk wyzwolonych (*septem artes liberales*). Lekcje prowadzono po łacinie. Język polski i starocerkiewny należał do ćwiczeń w zakresie poetyki i retoryki¹¹.

cleri dioeceseos Graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini M.D.CCCXXXV conscriptus, Premysliae 1835, s. 109–110, http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadadata?id=10751&from=&dirids=1&ver_id=&lp=3&QI= (dostęp: 9.11.2018); zob. S.J. Duńczewski, *Herbarz wielu domów Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego [...]* *meliorowany*, [Zamość]: Drukarnia Akademii Zamojskiej, 1757, t. II, s. 390, <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=38472> (dostęp: 9.11.2018). O ile więc herbarze nas nie mylą, miejscem urodzenia Jaworskiego (herbu Sas) jest Jawora, a nie Jaworów (ukr. Яворів) nad rzeką Szkło (dopływ Sanu), około 50 km na północny zachód od Lwowa, co podają nawet najnowsze źródła, na przykład *Енциклопедія історії України*, Київ 2013, t. 10, s. 720.

⁹ Reprodukacja herbu Jaworskiego zob. *Обицый Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи*, ч. II, Санкт-Петербург 1798, s. 133, <https://gerbovnik.ru/arms/283.html> (dostęp: 9.11.2018).

¹⁰ Por. wydanie *Monumenta paedagogica Societas Iesu penitus retractata multisque textibus aucta*, ed. L. Lukács S.I., t. V: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586, 1591, 1599)*, Roma 1986, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=inu.3000.0053307736;view=1up;seq=9> (dostęp: 10.10.2018).

¹¹ Zob. A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacyjny zachodnich na Rusi*, Kraków 1899–1900, s. 168; obszernie pisze o tym: Н.И. Петров, *О словесных науках и литературных занятиях в Киевской Академии от начала ея до преобразования в 1819 г.*, „Труды Киевской духовной академии” (1866), июль, s. 305–330; (1866), октябрь,

Co roku urządzano publiczne „oracje”, pisane wierszami na herby (*allusiones ad stemmata*), hieroglifiki, *symbola* i „deklamacje” (*emblematica declamationes*)¹². Świadczą o tym dwa panegiryki uczniów kijowskich, poświęcone Piotrowi Mohyle, *Евхаристеруон* (*Eucharisticon*)¹³ w języku starocerkiewnym i *Mnemosyne sławy*¹⁴ w języku polskim, w której można zauważyć łączenie znaków heraldycznych ze znakami z ksiązek dewiz i emblematów (np. Claude Paradin, *Devises heroïques*, 1557) w nowe obrazowo-słowne kombina-

s. 343–388; (1866), декабрь, s. 552–569; (1867), январь, s. 82–118; (1868), март, s. 465–525. Nowy przegląd prac nad ukraińskimi retorykami zob. O. Cyganok, *Główne kierunki studiów nad ukraińskimi retorykami barokowymi*, „Terminus” 16 (2014), z. 3 (32), s. 285–303.

¹² Zob. definicję z podręcznika retoryki: „Emblematica declamatio est, in qua emblemata aut symbola picta vel sculpta representantur” („Deklamacja emblematyczna to taka, w której emblematy albo symbole przedstawione są jak obrazy lub rzeźby”, przeł. K. Gara), В.И. Резанов, *К вопросу о старинной драме. Теория школьных декламаций по рукописным поэтикам*, „Известия Отделения Русского Языка и Словесности Императорской Академии Наук” (Санкт-Петербург) 18 (1914), s. 32. Ta praktyka szkolna odpowiada przepisom *Ratio studiorum (Regulae professoris humanitatis)*: „Interpretare illud hieroglyphicum aut symbolum Pythagoraeum, aut apophtegma aut adagium aut emblema aut aenigma cuiusquam antiqui scriptoris” („Objaśnij ten hieroglif albo symbol pitagorejski, albo fragment, albo powiedzenie, albo emblemat, albo zagadkę pewnego starożytnego autora”, przeł. K. Gara), *Monumenta paedagogica Societas Iesu penitus retractata multisque textibus...*, s. 306; na uroczystościach szkolnych wybierano najlepsze utwory: „Emblemata vero et carmina, quae celeberrimis aliquot diebus propalam collocantur, a duobus per rectorem designandis legantur omnia, atque optima seligantur” („Z kolei wszystkie emblematy i utwory poetyckie, które ustala się publicznie na kilka bardzo uroczystych dni, niech będą czytane przez dwóch [ludzi] wyznaczanych przez rektora i niech będą wybierane najlepsze”, przeł. K. Gara), *ibidem*, s. 403. Por. też *Regulae professoris rhetoricae*: „[...] tum in hieroglyphicis, symbolis pythagoreis, apophtegmatibus, adagiis, emblematis, aenigmatisque interpretandis” („[...] zarówno w objaśnianiu hieroglifów, symboli pitagorejskich, apoftegmatów, powiedzeń, emblematów i zagadek”, przeł. K. Gara), *ibidem*, s. 427.

¹³ *Евхаристеруон албо вдячність*, Киев: Типография Киево-Печерской Лавры, 1632.

¹⁴ *Mnemosyne sławy, prac i trudow [...] Piotra Mohiły [...]*, Kijów: Ławra Pieczerska, 1633.

cje¹⁵. Na przejawy synkretyzmu gatunkowego w literaturze polskiej XVI i XVII wieku, spowodowanego przez wzajemne oddziaływanie heraldyki, emblematyki oraz ikonologii (Cesare Ripa), zwrócili uwagę już Władysław Tatarkiewicz i Janusz Pelc¹⁶.

Modelowanie panegirycznych utworów opierało się na zasadzie trzech reguł: *praeceptum – exemplum – imitatio*¹⁷. Kierujące proces twórczy retorycznego postępowania *praecepta (inventio, dispositio, electio, memoria, actio)* objaśniały kolejność w konstruowaniu utworu, *exempla* sygnalizowały konieczność korzystania z wybranych dzieł literatury antycznej (Horacy, Owidiusz), *imitatio* była naśladowaniem tych wzorów, ale nie niewolniczym, a dążącym do dorównania wzorom lub ich przewyższenia (*aemulatio*)¹⁸. Emblematy i herby zamieszczano w retorykach w dziale znajdowania tematu

¹⁵ Opis bibliograficzny zob. A. Запаско, Я. Исаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва...*, nr 228, s. 53; P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich...*, nr 170, s. 123; analizę utworów zob. W. Kroll, *Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblematik bei den Slaven (16.–18. Jahrhundert)*, Wiesbaden 1986, s. 108–112; utwory te wydał Hans Rothe w antologii *Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647*, 2. Halbbd., hrsg. von H. Rothe, Giessen 1977.

¹⁶ W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 3: *Estetyka nowożytna*, Wrocław 1967, s. 264; J. Pelc, *Słowo – obraz – znak. Studium o emblematkach w literaturze staropolskiej*, Wrocław 1973, s. 31–33; *idem*, *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 309–350; zob. też P. Buchwald-Pelcowa, *Na pograniczu emblematów i stemmatów*, w: *Słowo i obraz. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Nieborów 29 września – 1 października 1977 r.*, red. A. Morawińska, Warszawa 1982, s. 73–95; nowe prace por. B. Czarski, *Lemmata w staropolskich konstrukcjach stemmatycznych jako przejaw hybrydyzacji gatunkowej*, „Terminus” 14 (2012), z. 4 (25), s. 157–178; M. Górńska, *Emblematyka jako źródło staropolskiej erudycji. Geneza i funkcja materiału symbolicznego w polskich kompendiach*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 99–132. Na temat polskiej poezji heraldycznej zob. B. Czarski, *Stemmaty w staropolskich ksiązkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012.

¹⁷ Zob. W. Barner, *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen 1970, s. 59–70.

¹⁸ B. Bauer: *Aemulatio*, w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von G. Ueding, Bd. 1, Tübingen 1992, s. 141–187.

i myśli (*inventio*) jako miejsca wspólne (*loci communes*); miały więc funkcję wizualnych toposów¹⁹ (*topoi*), wybieranych z herbarzy polskich i książek emblemacyjnych.

Odczytaniem zaś sensu przedstawionego obrazu (*pictura*) i jego wyłożeniem w wierszach (*subscriptio*) kierowały zasady hermeneutyki, która wyróżnia cztery poziomy rozumienia sensu tekstu: *sensus litteralis vs. historicus*, *sensus allegoricus vs. spiritualis*, *sensus moralis vs. tropologicus*, *sensus mysticus vs. anagogicus*²⁰. Ten model interpretacyjny, uwzględniający produkcję i recepcję utworów poetyckich w relacji słowo i obraz, propagowali w Kolegium Mohylańskim Joannicjusz Galatowski (ukr. Іоаникій Галяттовський, ok. 1620–1688) w swoim dziele *Ключ разумения* (Klucz rozumienia, Kijów 1659) i Symeon Połocki (1629–1680) w wierszach *Писание* (Pismo Święte) i *Мир есть книга* (Świat jest księgą)²¹. Jaworski przedstawia takie

¹⁹ Zob. prace w zbiorze *Visuelle Topoi. Erfindung und tradiertes Wissen in den Künsten der italienischen Renaissance*, hrsg. von U. Pfisterer, M. Seidel, München-Berlin 2003, nawiązujące i rozszerzające koncepcję topiki Ernsta Roberta Curtiusa (E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 2. Aufl., Bern 1954; polski przekład: *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przeł. i oprac. A. Borowski, Kraków 2009). Zob. też J. Abramowska, *Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich*, „Pamiętnik Literacki” 73 (1982), z. 1–2, s. 3–23.

²⁰ Zob. F. Ohly, *Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter*, Darmstadt 1966; H.J. Gerigk, *Der vierfache Schriftsinn*, w: *idem, Lesen und Interpretieren*, 2. Aufl., Göttingen 2002, s. 119–139. O barokowej teorii alegorii zob. E. Sarnowska-Temeriusz, *Alegoreza*, w: *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze, renesans, barok*, red. T. Michałowska, przy współud. B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temeriusz, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław 1998, s. 24–26. Konieczność interpretacji hermeneutycznej w badaniach nad obrazowo-słownymi kombinacjami w literaturze podkreśla D.W. Jöns, *Das „Simmen-Bild“*. *Studien zur allegorischen Bildlichkeit bei Andreas Gryphius*, Stuttgart 1966, s. 30–58.

²¹ Zob. o tym A.M. Панченко, *О смене писательского типа в петровскую эпоху*, w: *Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века*, ред. Г.П. Макогоненко, Г.Н. Моисеева (XVIII век, Сб. 9), Ленинград 1974, s. 114; D. Tschizewskij, *Das Buch als Symbol des Kosmos*, w: *idem, Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen*, 's-Gravenhage 1956, s. 85–114; por. też J. Sokolski, *Barokowa księga natury. O europejskiej symbolografii wieku siedemnastego*, Wrocław 1992.

rozumienie sensu obrazowo-słownej kombinacji w swoim starocer-kiewnym kazaniu *Виноград Христов* (Krzew winny Chrystusa)²². Definicja czterech poziomów rozumienia sensu przedstawionego obrazu znajduje się jeszcze w XVIII wieku w poetyce Mytrofana Dowhalewskiego *Hortus poeticus* (1736)²³.

Ten system kształcenia przeszedł w trójjęzycznym Kolegium Mohylańskim Stefan Jaworski. Z jego nauczycieli (Łazarz Baranowicz, Joasaf Krokowski i in.) należy przede wszystkim wymienić Barlaama Jasińskiego (il. 9) herbu Sas (ukr. Варлаам Ясинський, 1627–1707)²⁴, który po ukończeniu Kolegium był uczniem luteńskiego Gimnazjum w Elblągu, gdzie w latach 1642–1648 działał Jan Ámos Komenský²⁵. Jasiński studiował na uniwersytecie w Ołomuńcu i w Akademii Krakowskiej, gdzie otrzymał stopień doktora filozofii. Jako mentor Jaworskiego polecił on swojemu uczniowi studia w Polsce. To oznaczało przejście z prawosławia na katolicyzm. Ten warunek Jaworski spełnił, przyjął imię Stanisław Szymon i był od około 1684 roku słuchaczem kolegiów jezuickich we Lwowie, Lublinie, Poznaniu oraz kształcił się w Akademii Wileńskiej. Na tych uczelniach Jaworski udoskonalił znajomość języka polskiego i łaciny, rozszerzając równocześnie wiedzę w zakresie retoryki, poetyki, filozofii, teologii i kaznodziejstwa.

Encyklopedycznie wykształcony i uhonorowany dyplomami polskich uczelni wrócił około roku 1689 (lub wcześniej) do Kijowa, prze-

²² Por. С. Яворський, *Виноград Христов*, Київ 1698, publikacja та коментарі І. Ситого, С. Горобця, „Сіверянський літопис” (2009), № 6, s. 120, <http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2009/2009n06/2009n06r08.pdf> (dostęp: 9.11.2018). Opis bibliograficzny zob. А. Запаско, Я. Исаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва...*, nr 736, s. 114.

²³ Dostępne jest tylko wydanie w przekładzie na język ukraiński: М. Довгалецький, *Поетика (Сад поетичний)*, пер. В.П. Маслюк, Київ 1973, s. 243, <http://litopys.org.ua/dovg/dovg.htm> (dostęp: 10.10.2018).

²⁴ Zob. Н.В. Поньрко, *Варлаам Ясинский, в: Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 3, ч. 1, Санкт-Петербург 1992, s. 157–162.

²⁵ Zob. L. Mokrzejki, *Jan Amos Komeński w Prusach Królewskich. Próba analizy*, „Rocznik Gdański” 53 (1993), s. 51–62.

szedł znów na prawosławie i wstąpił do Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, przyjmując imię Stefan. Nostryfikację dyplomów przeprowadzili profesorzy Kolegium Mohylańskiego egzaminem (w rodzaju *rigorosum et disputatio*), w którym Jaworski elokwencją, umiejętnością składania wierszy polskich i łacińskich oraz erudycją nie tylko potwierdził wysoki poziom zdobytego wykształcenia, lecz także zachwycił kijowskich profesorów w takim stopniu, że został uwiecznony tytułem *poeta laureatus* (лавроносный пиит)²⁶. W latach 1690–1700 Jaworski wykładał w Kolegium retorykę, potem filozofię i teologię, a jako ihumen klasztoru św. Mikołaja w Kijowie brał udział w życiu organizacyjno-cerkiewnym, zajmując się też kaznodziejstwem (w języku starocerkiewnym): „Zasłynął też wkrótce w środowisku kijowskim jako wzięty mówca, najwybitniejszy i najbardziej wpływowy propagator polsko-łacińskiej tradycji krasomówczej [...]”²⁷. Kazanie Jaworskiego na pogrzeb generała Aleksieja Siemionowicza Szeina (ros. Шейн) w roku 1700 tak głęboko wzruszyło Piotra Wielkiego, że powołał go na stanowisko metropolity eparchii riazańsko-muromskiej. Cechą charakterystyczną tych kazań, związanych zarówno z uroczystościami prawosławnego Kościoła, jak i świeckimi, jest ich emblematyczność:

[...] sama konstrukcja kazania, składającego się zwykle z sentencji-motta, cytatu z Pisma świętego lub innych pism religijnych, z przykładu-opowieści (jakby odpowiednik *imago* w emblemacie) i wywodu lub komentarza (niby subskrypcji), skłaniała się do alegoryczności, przykłady, anegdota i opowieści przedstawiano symbolicznie²⁸.

²⁶ Zob. Ф.А. Терновский, *Митрополит Стефан Яворский...*, т. 1, s. 57; Jaworski był pierwszym (i ostatnim) poetą kręgu kijowskiego, który otrzymał tytuł *poeta laureatus*.

²⁷ Ryszard Łużny porównuje go z Tomaszem Młodzianowskim, zob. R. Łużny, *Stefan Jaworski...*, s. 364.

²⁸ J. Pelc, *Słowo – obraz – znak...*, s. 246; zob. *idem*, *Słowo i obraz...*, rozdział: *Emblematyka w kazaniach*, s. 204–209.

Analizę emblematycznych i heraldycznych implikacji w starocerkiewnych kazaniach Jaworskiego przeprowadził Aleksandr A. Morozow²⁹.

W sferze oddziaływania Piotra Wielkiego kończy się ostatni etap (1700–1722) w karierze Stefana Jaworskiego: był (przejściowo) doradcą cara, administratorem pustego tronu patriarchy moskiewskiego, kuratorem Akademii Słowiańsko-Łacińsko-Greckiej w Moskwie, a roku 1721 pełnił obowiązki prezydenta Świętego Synodu; na tyłu stanowiskach doszło do wielu konfliktów teologicznych i politycznych³⁰.

Zmarł 27 listopada 1722 roku w Moskwie, został pochowany w Riazaniu.

2. Analiza utworów i praktyki emblematycznej

Jeden tylko poeta ma ten przywilej, że w pewnym sensie, na podobieństwo Boga, słowem swoim lub opowiadaniem o czymś jako o istniejącym, sprawa, o ile jest to w jego mocy, iż to coś jasno występuje i jak gdyby na nowo powstaje. [...] Poezja zatem będzie sztuką, która naśladuje byty w mate-

²⁹ A.A. Морозов, *Метафора и аллегория у Стефана Яворского*, w: *Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти академика В.В. Виноградова*, Ленинград 1971, s. 35–44. Starocerkiewne kazania Jaworskiego zostały w XIX wieku przetłumaczone na język rosyjski: *Проповеди блаженной памяти Стефана Яворского, преосвященного митрополита Рязанского и Муромского, бывшего местоблюстителя престола патриаршего*, Москва 1804–1805, ч. I–III. Rękopisy starocerkiewnych kazań Jaworskiego z lat 1702–1716 dostępne są w Internecie: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01005067213> (dostęp: 10.10.2018). Analizę emblematycznej struktury kazania Jaworskiego na ślub Jana Obidowskiego *Виноград Христов*, Київ 1689, por. W. Kroll, *Wie übersetzt man Embleme? Am Beispiel der Emblem- und Emblematikrezeption im Kiever Kulturmodell der Barockzeit*, „Rocznik Komparatystyczny – Komparatistisches Jahrbuch” (Szczecin) 5 (2014), s. 197–225.

³⁰ Пор. И.С. Захара, *Борьба идей в философской мысли на Украине...*; В.М. Живов, *Из церковной истории времён Петра Великого: исследования и материалы*, Москва 2004.

riale słownym nie według tego, jak istnieją, lecz jak powinny czy też mogą istnieć, względnie prawdopodobnie istnieją, istniały lub istnieć będą³¹.

Polskie wiersze pisał Stefan Jaworski w latach 1684–1691, a więc u schyłku epoki baroku, który jednak nie oznacza końca recepcji emblematyki w kręgu kijowsko-czernihowsko-lwowskim. W tym okresie powstały cztery utwory panegiryczne jego autorstwa. Pierwszy z nich to *Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens* [...] ³². Nazwisko autora zostało zaszyfrowane w łacińskim dystychu w zakończeniu dedykacji B. Jaśńskiemu:

Iam tibi, mi lector, supra mea nomina dixi:
Nam platanum baculo iunge, sciesque virum!³³

[Już ci powiedziałem wyżej, mój czytelniku, moje imię:
Połącz jawor z kijem, a poznasz człowieka!]

³¹ M.K. Sarbiewski, *O poezji doskonałej, czyli Wergiliusz i Homer (De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus)*, przeł. M. Plezia, oprac. S. Skimina, Wrocław 1954, s. 3–4: „Solus poeta est, qui suo quodam modo instar Dei dicendo seu narrando quidpiam tamquam existens facit illud idem penitus, quantum est ex se, ex toto existere et quasi de novo creari. [...] Sit ergo poetica ars, quae entia dicendo imitatur non iuxta ea, iuxta quae sunt, sed iuxta ea, iuxta quae esse vel debent, vel possunt, vel versimiliter existunt, vel exsistebant, vel exsisturae sunt”.

³² Czernihów: Drukarnia Świętotrojecka, [ca 1684]; format książki: 2°, http://www.polishemblems.uw.edu.pl/pliki/Jaworski-Herkules_post_Atlantem.pdf (dostęp: 10.10.2018). Opis bibliograficzny zob. A. Запаско, Я. Исаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва...*, nr 629, s. 99. Analizę utworu zob. G. Brogi Bercoff, *Stefana Jaworskiego poezja polskojęzyczna*, w: *Contributi italiani al XII Congresso Internazionale degli Slavisti (Cracovia 26 Agosto–3 Settembre 1998)*, a cura di F. Esvan, Napoli 1998, s. 349–353; R. Radyszew's'kyj, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1: *Monografia*, Kraków 1996, s. 208–212.

³³ S. Jaworski, *Hercules post Atlantem...*, s. 4; dedykacja znajduje się po karcie tytułowej cytowanego egzemplarza, tam tekst nieczytelny. Dystych podają według: M.A. Максимович, *Собрание сочинений*, т. 3, Киевъ 1880, s. 710; por. też R. Łuźny, *Stefan Jaworski...*, s. 368. Dwuwiersz na j. polski przeł. K. Gara.

Z etymologii wyrazów i ich połączenia (*platanus* = jawor + *baculum* = kij) powstaje dla czytelnika „Jawor[s]kij”. Jest to chwyt artystyczny, który odpowiada pierwszemu sposobowi wynajdowania dowcipów (*modi inveniendi argutias*) w teorii Macieja Kazimierza Sarbiewskiego³⁴. Utwór Jaworskiego powstał z okazji mianowania Barlaama Jasińskiego archimandrytą Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. Personifikacją Herkulesa jest Jasiński, Atlasa są Piotr Mohyła i Innocenty Giziel, od którego Jasiński przejmuje ciężar (*pondus*) tego urzędu. Utwór pisany jest prozą i wierszem polskim (trzynastozgłoskowcem) oraz łacińskim (w stylu elogium); konstrukcja opiera się na schemacie retorycznym (*exordium – narratio – conclusio*). W centrum utworu jest wyróżnienie i gloryfikacja cnót Jasińskiego (Mądrość, Pokora, Szczodrość) w jego działalności na różnych stanowiskach w Kijowie. Panegiryk nie posiada rycin; w czasie powstania utworu Jaworski nie miał jeszcze do dyspozycji rytownika.

Obrazowo-słowne kombinacje pojawiają się dopiero w panegiryku z roku 1689: *Echo głosu wołającego na puszczy od serdecznej refleksyi pochodzące a przy solennym powinszowaniu [...] Janowi Mazepie hetmanowi wojsk [...] zaporozkich brzmiące głośnie [...] resonansyją [...] Symeona Jaworskiego artium liberalium et philosophiae magistri consummati theologi [...]*³⁵. Jest to równocześnie początek współpracy Jaworskiego z ukraińskimi rytownikami w miedzi – Iwanem Szczyrskim, Leoncjuszem Tarasiewiczem i Oleksandrem Tarasiewiczem³⁶.

³⁴ M.K. Sarbiewski, *Wykłady poetyki (Praecepta poetica)*, przeł. i oprac. S. Skimina, Wrocław 1958, s. 33. Etymologia jako forma myślenia (*Etymologie als Denkform*) należy do fundamentów gramatyki i retoryki; zob. E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, s. 486–490.

³⁵ Kijów: Ławra Pieczerska, 1689; format książki: 2°, <http://www.polishemblems.uw.edu.pl/pliki/JAWORSKIechoglosu.pdf> (dostęp: 10.10.2018).

³⁶ Zob. słownik rytowników ukraińskich П.М. Попов, *Матеріали до словника українських граверів*, Київ 1926 (<http://elib.nplu.org/view.html?id=231>, dostęp: 10.10.2018); Д.В. Степовик, *Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко*, Київ 1986; *ідет*, Іван Щирський. *Поетичний образ в українській бароковій гравюрі*, Київ 1988; *ідет*, *Українська гравюра бароко: Майстер*

Tytuł *Echo głosu wołającego na puszczy* [...] stanowi aluzję do słów Jana Chrzciciela z Pisma Świętego, które oznaczają przygotowanie do działalności Jezusa:

W owym czasie pojawił się Jan Chrzciciel i głosił na Pustyni Judzkiej te słowa: „Nawracajcie się, bo bliskie jest królestwo niebieskie”. Do niego to odnosi się słowo proroka Izajasza, gdy mówi: „Głos wołającego na pustyni: Przygotujcie drogę Panu, dla Niego prostujcie ścieżki!”³⁷.

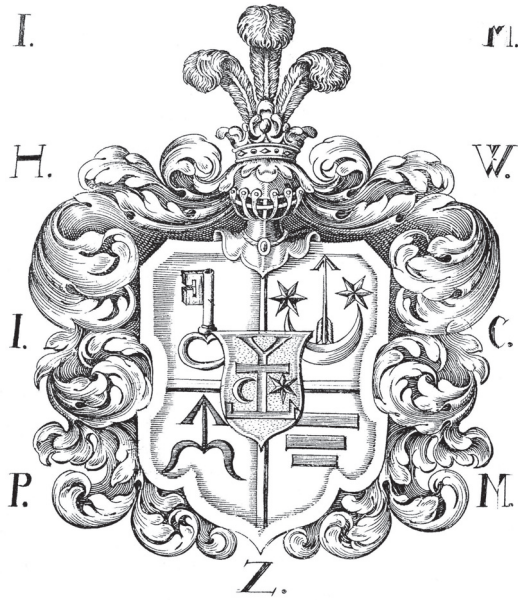
Przez to intertekstualne odniesienie autor sytuuje „swoją głos” w czasoprzestrzeni³⁸ biblijnej, przygotowując „działalność hetmana Jana Mazepy”, tak jak Jan Chrzciciel przygotowywał działalność Jezusa.

Utwór składa się z trzech części. Najpierw jest *exordium* z napisaną w języku polskim przedmową skierowaną do Jana Mazepy. Po przedmowie następuje druga część (*narratio*), zaczynająca się wierszem na herb, który jako całość jest konstrukcją składającą się z herbu Mazepy (herb Kurcz) i herbów spokrewnionych rodzin. Wiersz ten, napisany trzynastozgłoskowcem, odnosi się tylko do (środkowego) herbu Mazepy (rysunek krzyża o kształcie litery Y, po lewej stronie półksiężyc, po prawej gwiazda sześcioramienna, il. 1).

Лля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Київ 2012. Wykształcenie w sztuce miedziorytu I. Szczyrski, L. Tarasiewicz i O. Tarasiewicz otrzymali m.in. w drukarni rodziny Kilianów w Augsburgu. Por. też W. Deluga, *Grafika kręgu Ławry Pieczerskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku*, Kraków 2003; J. Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011.

³⁷ Ewangelia według św. Mateusza (Mt 3, 1–3). Wszystkie cytaty z Pisma Świętego podaję według: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, red. A. Jankowski et al., tłum. W. Borowski et al., wyd. 5, Poznań 2011.

³⁸ Zob. M.M. Bachtin, *Czas i przestrzeń w powieści*, przeł. J. Faryno, „Pamiętnik Literacki” 65 (1974), z. 4, s. 273–411.

Piękna jak jasny księżyc jest Panna Przepczysta,
 Bo Ją tak w Piśmie zowie Jej panegirysta.
 Jutrzence zaś JAN ŚWIĘTY pięknie figuruje,
 Gdy Przedwiecznemu Prawdy Słońcu marszałkuje.
 Tu pod krzyżem obojgu stać co za przyczyna,
 Nie dziw: bo tam stać Pannie z Janem nie nowina³⁹.

Il. 1. S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. b₁

Wiersz nie jest opisem herbu *sensu stricto*, a interpretacją alegoryczną, w której autor, nie uwzględniając sensu literalnego (*sen-*

³⁹ S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. b₁ (s. 6). W nawiasach podaję także stronicę przywoływanej edycji internetowej, co ułatwia wyszukanie odpowiedniego passusu.

sus litteralis), przechodzi na poziom sensu alegorycznego (*sensus allegoricus*) i sensu moralnego (*sensus moralis*); osiąga to w ujęciu funkcji poetyckiej przez ekwiwalencje figuralne (personifikacje): księżyc – Panna Przczysta i Jutrzenka (gwiazda) – Jan (Mazepa). W tym sensie tłumaczy autor herby okrążające stemmat Mazepy, herby spokrewnionych rodzin herbu Jasińczyków (klucz), Sas, Korczak i Odrowąż. Znaki heraldyczne służą autorowi jako źródło „zaskakujących konceptów, asocjacji, antytez i porównań”⁴⁰. Trzecia część utworu – *conclusio* – kończy się elogium w języku łacińskim (osiem stron), zatytułowanym *Anacephalaisios*⁴¹.

Główną (i najciekawszą) część *narratio* utworu stanowią kombinacje obrazowo-słowne, skonstruowane ze znaków heraldycznych i emblematycznych (*picturae*), posiadające inskrypcje, a w połączeniu z elementem słownym, subskrypcją w różnych formach stroficznych i metrycznych w języku polskim, przedstawiają one trójczłonowe emblematy; w sumie sześć na dwudziestu sześciu stronicach. Zasady „praktyki emblematycznej” Jaworskiego w *Echu głosu...* można objaśnić na dwóch przykładach. Pierwszym jest emblemat (tutaj po lewej stronie, il. 2a)⁴², przedstawiający obraz orła z herbu Rosji w połączeniu ze znakami herbu Mazepy, umieszczonymi w szponach orła. Wzorem tej konstrukcji jest emblemat nr 22 ze zbioru Diega de Saavedra Fajarda⁴³, na którym dwugłowy orzeł trzyma w szponach „cios błyskawicy” (tutaj po prawej stronie, il. 2b).

⁴⁰ R. Radyszewski, *Polskojęzyczna poezja ukraińska...*, s. 227; zob. też G. Brogi Bercoff, *Stefana Jaworskiego poezja polskojęzyczna*, s. 353–354; por. też Л. Сафонова, *Гетман Мазепа как образ панегирический. Из поэтики восточнославянского барокко*, w: *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and His Time. History, Cultura, Società*, a cura di G. Siedina, Alessandria 2004, s. 461–488.

⁴¹ To znaczy po grecku dosłownie: „na nowo zjednoczyć w głowie”; łac. *recapitulatio*.

⁴² S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. c₁ (s. 15).

⁴³ D. de Saavedra Fajardo, *Idea principis Christiano-politici, centum symbolis expressa* [...], Bruxelles: Ioannes Mommartius, Franciscus Vivieni, 1649, nr 22, s. 144, <http://www.fondantichi.unimo.it/FA/emblem01/saav022.html> (dostęp: 10.10.2018).

Il. 2a. S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. c₁

Il. 2b. D. de Saavedra Fajardo, *Idea principis Christiano-politici...*, nr 22, s. 144

Jaworski nie przejmuje inskrypcji z emblematu de Saavedra Fajarda, umieszcza natomiast dwie nowe w szponach orła: z lewej strony „Suis caelum hoc illustre planetis” („To niebo pełne światła od swoich planet”), z prawej „Hoc fulmen in hostes” („Ten cios błyskawicy na wrogów”) i trzecią u dołu emblematu: „Dum Tua syderis sunt stemmata clara planetis / Inde Tuam coelum quis negat esse Domum” („Dopóki Twoje herby jaśnieją planetami niebieskimi, któż mógłby zaprzeczyć, że niebo jest Twoim domem”). Trójczłonowość emblematu uzupełnia subskrypcja, napisana jedenastozgłoskowcem w trzydziestu trzech strofach safickich; dla zobrazowania podają tylko dwie:

Por też *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVIII. Jahrhunderts*, hrsg. von A. Henkel, A. Schöne, Sonderausgabe, Stuttgart 1976, s. 762.

Niech kto chce, złoty wiek Saturna chwali,
Ja wiek żelazny z twardej kuty stali,
Daleko większej rozumiem być wagi,
nad złote Tagi.

Chwal, kto chcesz, pokój, ja zaś krwawe fale,
Bitnej Bellony, gdy kładę na szale,
Daleko większy widzę walor boju,
niżli pokoju⁴⁴.

W wysławianiu czynów wojennych w służbie Carstwa Rosyjskiego i rycersko-patriotycznych cnót hetmana Mazepy Jaworski posłużył się toposem złotego wieku (*aetas aurea*) z poematu epickiego *Metamorfozy* Owidiusza, przeciwstawiając go wiekowi żelaznemu (*aetas ferrea*), który przez aktywności wojenne Mazepy przemienia się dla czytelnika w „wiek heroiczno-złoty”. Opis wieku żelaznego brzmi u Owidiusza oczywiście całkowicie inaczej, ale ten paradoksalny sposób myślenia wyróżnia Jaworskiego jako poetę baroku, szukającego w wypowiedzi poetyckiej „zgodnej niezgodności lub niezgodnej zgodności”⁴⁵.

Pokazany przykład obrazowo-słownego zestawienia jest nowym, trójczłonowym emblematem, skonstruowanym przez projekcję zna-

⁴⁴ S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. c₁ (s. 15).

⁴⁵ Por. definicję acuminu Sarbiewskiego – M.K. Sarbiewski, *Wykłady poetyki (Praecepta poetica)*, s. 11: „Acutum est oratio continens affinitatem dissentanei et consentanei, seu dicti concors discordia vel discors concordia” („Pointa to mowa, w której zachodzi zetknięcie się czegoś niezgodnego i zgodnego, czyli jest w słownym wypowiedzeniu zgodną niezgodnością lub niezgodną zgodnością”, przeł. W. Kroll). O recepcji teorii dowcipu (*acumen*) Sarbiewskiego w Rosji por. R. Lachmann, *Die Tradition des ostroumie und das acumen bei Simeon Polockij*, w: *Slavische Barockliteratur I*, hrsg. von D. Tschizewskij, München 1970, s. 41–59; zmieniona wersja w: R. Lachmann, *Die Zerstörung der schönen Rede. Rhetorische Tradition und Konzepte des poetischen*, München 1994, s. 148–172. W kręgu kijowskim XVIII wieku podaje definicję dowcipu (ukr. *domen*) i sposoby znajdowania dowcipów Sarbiewskiego M. Dowhalewski w swojej poetyce *Hortus poeticus* (1736); zob. M. Довгалецький, *Поетика (Сад поетичний)*, s. 211, 215–231.

Quam bene Marte ferox ruit ad fastigium Virtus ?
Purpura quam clare tincta cruore rubet ?

Il. 3. S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. F₁

ków heraldycznych na emblemat de Saavedra Fajarda. W procesie twórczym idzie więc i tutaj Jaworski śladem Sarbiewskiego, dla którego „jeden tylko poeta ma ten przywilej, że w pewnym sensie, na podobieństwo Boga, słowem swoim lub opowiadaniem o czymś jako o istniejącym, sprawia, o ile jest to w jego mocy, iż to coś jasno występuje i jak gdyby na nowo powstaje [...]”⁴⁶.

Tą techniką tworzenia nowych emblematów przez projekcję znaków heraldycznych w obraz (*pictura*) istniejących starych emblematów posługuje się Jaworski w następujących pięciu emblematach. Drugi przykład stanowi nowy, trójelementowy emblemat, którego rycina przedstawia Jana Mazepę w szatach rycerskich w powozie ciągniętym przez dwa lwy (il. 3)⁴⁷.

⁴⁶ M.K. Sarbiewski, *O poezji doskonałej, czyli Wergiliusz i Homer...*, s. 3–4.

⁴⁷ S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. F₁ (s. 23).

Wzorem tego emblematu jest wizualny topos powozu tryumfalnego (*currus triumphalis*), który znajdujemy w wielu książkach emblematycznych. Najstarszym źródłem jest w tym zakresie Alciatus (*Emblematum libellus*). *Picturae* z inskrypcją *Etiam ferocissimos domari* przedstawione są w odpowiednich wydaniach w różnych wersjach, ale powóz ciągną zawsze lwy⁴⁸.

Nie jest jednak wykluczone, że bezpośrednim wzorem dla Jaworskiego i jego rytownika Szczyrskiego był emblemat nr 64 z książki de Saavedra Fajarda (il. 4), aczkolwiek tam pusty powóz ciągną konie.

Il. 4. D. de Saavedra Fajardo, *Idea principis Christiano-politici...*, nr 64

⁴⁸ Zob. *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst...*, s. 385–386; wszystkie wersje z książek Alciatiusa można porównać w Internecie pod adresem <http://emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/emblem.php?id=A56a004> (dostęp: 10.10.2018).

Rytownik miał w tym przypadku więcej możliwości do kształtowania nowego emblematu, stwarzając przez projekcję⁴⁹ znaków heraldycznych Mazepy nowe pole semantyczne obrazu, któremu autor dodał nowe inskrypcje (lemmata) i subskrypcję, obejmującą 126 wersów. W strukturze gramatycznej wypowiedzi przeważają anafory i paralelizmy syntaktyczne, służące amplifikacji tematu „zwycięskiej drogi” Jana Mazepy; krótki przykład (początek subskrypcji do obrazu powozu tryumfalnego):

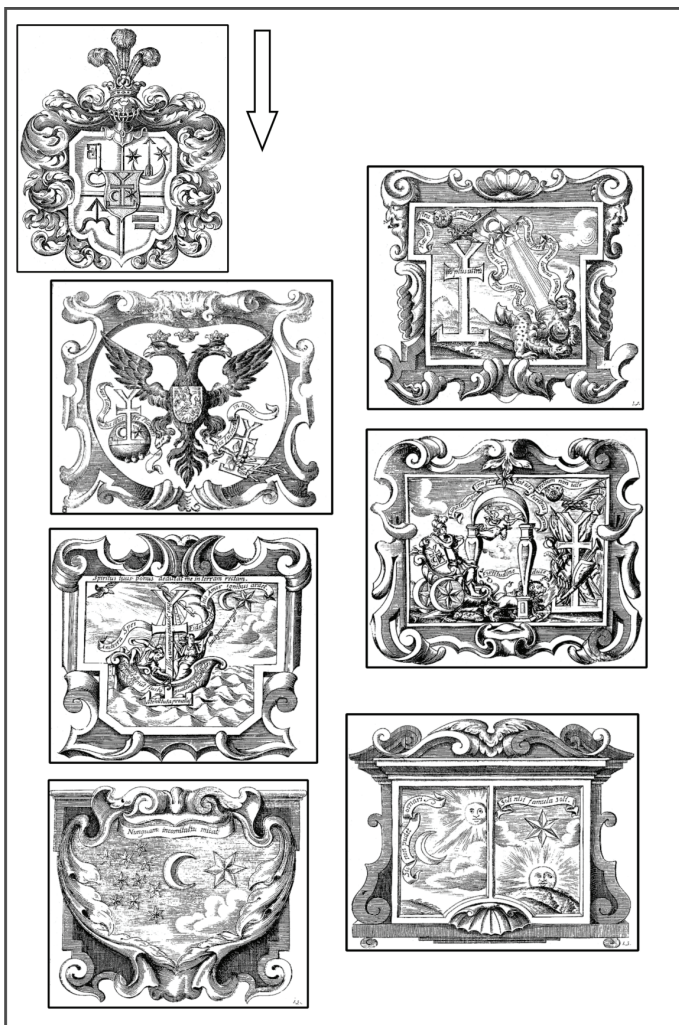
Szczęść Boże w drogę, kto przez krwawe fale,
 Ku nieśmiertelnej zapuszcza się chwale.
 Szczęść mu Fortuno, komu do honorow,
 Blask marszałkuje Marsowych polorow,
 Niech mu Narcyssem i sieżki zakwitają,
 Niech piękną trakty różą porastają,
 Na uwieńczenie bohaterskich skroni⁵⁰.

W ten sposób zbudowane są i pozostałe emblematy, obejmujące w sześciu częściach *narratio* (na dwudziestu pięciu stronach). Projekcję znaków ikonograficznych z herbu Mazepy w *picturae* z zachodnioeuropejskich książek emblematycznych, w wyniku której powstała seria nowych trójczłonowych emblematów, przedstawia schemat ukazany na il. 5:

Podstawą aplikacji techniki powiązań intermedialnych jest oczywiście znajomość książek emblematycznych i heraldycznych. Stefan Jaworski posiadał w swojej bibliotece, którą dokładnie opisał krótko przed śmiercią w 1721 roku, około 609 tomów książek z różnych dziedzin, w tym kilka książek emblematycznych:

⁴⁹ Aage A. Hansen-Löve rozróżnia trzy sposoby transformacji znaków słownych (*Wort-Zeichen*) i znaków obrazowych (*Bild-Zeichen*): 1) transpozycję, 2) transfigurację, 3) projekcję. Zob. A. Hansen-Löve, *Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst. Am Beispiel der russischen Moderne*, w: *Dialog der Texte. Hamburger Kolloquium zur Intertextualität*, hrsg. von W. Schmid, W.D. Stempel, Wien 1983, s. 307. O tej klasyfikacji będzie mowa niżej.

⁵⁰ S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. F₁ (s. 23).

Il. 5. S. Jaworski, *Echo głosu...*, k. b₁, c₁, D₁, F₁, F₃, G₁

- 1) Diego de Saavedra Fajardo, *Idea principis Christiano-politici, centum symbolis expressa* [...], Bruxelles: Ioannes Mommartius, Franciscus Vivien, 1649; Amsterdam: J.J. Schipper, 1659;
- 2) Hermann Hugo, *Pia desideria*, Antwerpen: Henri Aertssens 1624;
- 3) Otto Vaenius, *Amorum emblemata*, Antwerpen: Hendrik Swingen, Hieronymus Verdussen, 1608;
- 4) Jeremias Drexel, *Zodiacus Christianus*, München: Raphael Sadeler, 1622;
- 5) Maximilian Sandaeus, *Maria Flos Mysticus* [...], Mainz: Schönwetter, 1629;
- 6) Henricus Engelgrave, *Lux Evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita*, Antwerpen: Cnobbaert 1648;
- 7) Henricus Engelgrave, *Caeleste Pantheon sive caelum novum, in festa et gesta sanctorum totius anni morali doctrina ac profana historia varie illustratum*, Köln: Busaeus, 1671;
- 8) Sebastian a Matre Dei, *Firmamentum symbolicum* [...], Lublin: Georg Förster, 1652;
- 9) Andrzej Młodzianowski, *Icones symbolicae* [...], Wilno: Acad. Soc. Iesu, 1675;
- 10) Ioannes Michael von der Ketten, *Appelles symbolicus exhibens seriem amplissimam symbolorum, poetisque, oratoribus ac verbi Dei praedicatoribus conceptus subministrans varios. Duobus voluminibus*, Amsterdam–Gdańsk: Janssonius von Waesberge, 1699;
- 11) Daniel de la Feuille, *Devises et emblèmes* [...], Amsterdam: La Feuille, 1691;
- 12) *Symbola et emblemata selecta* [...], Amsterdam: Henricus Wetstein, 1705⁵¹.

⁵¹ Zob. *Catalogus librorum Stephani Jaworski, metropolitanae Riazanensis et Muromensis, conscriptorum Anno Domini 1721 mense Augusto, cum ex Divina gratia morbo pulsante sentiret se morti vicinum*, w: С.И. Маслов, Библиотека Стефана Яворскаго, Киевъ 1914, приложения, s. III–LV, <http://books.e-heritage.ru/book/>

Oprócz tego Jaworski i jego rytownik Szczyrski mieli do dyspozycji zbiory biblioteki Akademii Kijowsko-Mohylańskiej i biblioteki pisarzy kijowskich (Połocki, Prokopowicz), obejmujące cały kanon zachodnioeuropejskich ksiązek emblemacyjnych i polskie kompendia heraldyczne (Szymona Okolskiego *Orbis Polonus*, vol. 1–3, 1641–1645; Bartosza Paprockiego *Panosza*, 1575, i *Herby rycerstwa polskiego*, 1584; Wacława Potockiego *Poczet herbów*, 1696). Potwierdzają to prekursorskie, ale w Związku Radzieckim długo ignorowane badania Dmytra Czyżewskiego (1894–1977) nad recepcją emblematyki na Ukrainie w epoce baroku⁵². Te zbiory przedstawiają zasób paradygmatów, z których korzystał Jaworski:

Z tego paradygmatu są wyselekcjonowane znaki (kompleksy) ikonograficzne i połączone w konkretne zespoły w obrazie, które ze swej strony mogą otrzymać status paradygmatyczny. W ten sposób istniejące trwale syntagmaty ikonograficzne powstają jako heraldyczne, emblemacyjne, alegoryczne kompleksy znaków. [...] Znaki (kompleksy) ikonograficzne poprzez swoją konkretnie syntagmatyczną pozycję w obrazowo-słownej kombinacji stają się znakami ikonologicznymi semantyki obrazu, a następnie jednostkami sensu wieloznacznej wypowiedzi obrazu⁵³.

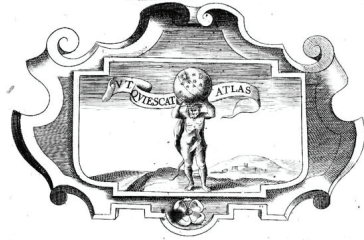
10072635 (dostęp: 9.11.2018). Siergiej Masłow podaje tylko tytuły ksiązek, bez podania roku, miejsca druku i drukarza. W przypadku ksiązki de Saavedra Fajarda (1) można ustalić, że Jaworski posiadał wydanie w języku łacińskim; uwzględniłem dwa (bardzo rozpowszechnione) wydania. Przegląd historyczny wydań ksiązki de Saavedra Fajarda por. <http://www.emblematica.com/es/cd01-saavedra.htm> (dostęp: 17.11.2018).

⁵² Zob. Д.І. Чижевський, *Філософія Г.С. Сковороди*, підготовка тексту й передне слово проф. Л. Ушкалова, Харків 2004, <http://litopys.org.ua/chysk/chysk.htm> (dostęp: 10.10.2018); Д.І. Чижевський, *Українське літературне бароко*, Київ 2003, opis biblioteki Jaworskiego i Prokopowicza s. 196–198 (<http://litopys.org.ua/chyzh/chyb11.htm>, dostęp: 10.10.2018). Zob. W. Kroll, *Dmitrij Tschizewskij und die Emblemantik. Versuch einer Rekonstruktion*, w: D.I. Tschizewskij, *Impulse eines Philologen und Philosophen für eine comparative Geistesgeschichte*, hrsg. von A. Richter, B. Klosterberg, Berlin 2009, s. 61–84; tam też bibliografia prac Czyżewskiego o emblematyce i spis jego ksiązek emblemacyjnych.

⁵³ A. Hansen-Löve, *Intermedialität und Intertextualität...*, s. 304, przeł. W. Kroll i M. Noga.

Il. 6. S. Jaworski, *Arctos et antarctos caeli Rossiaci...*, karta tytułowa

Il. 7. S. Petrasancta, *De symbolis heroicis...*, s. 239

Na tej podstawie powstają nowe powiązania intermedialne i odniesienia intertekstualne, wynikające z wypowiedzi *subscriptio*, która jest integralną częścią emblematu.

Techniką transformacji znaków ikonograficznych herbu poprzez projekcję posługują się Jaworski i jego rytownik w następnym utworze panegirycznym, poświęconym Barlaamowi Jasińskiemu z okazji jego wyboru na metropolitę w 1690 roku: *Arctos et antarctos caeli Rossiaci in gentilibus syderibus illustrissimi ac reverendissimi patris P. Barlaami Jasinski Kijoviensis Haliciensis totiusque Rossiae orthodoxi archiepiscopi metropolitae*⁵⁴. Oprócz karty tytułowej i herbu

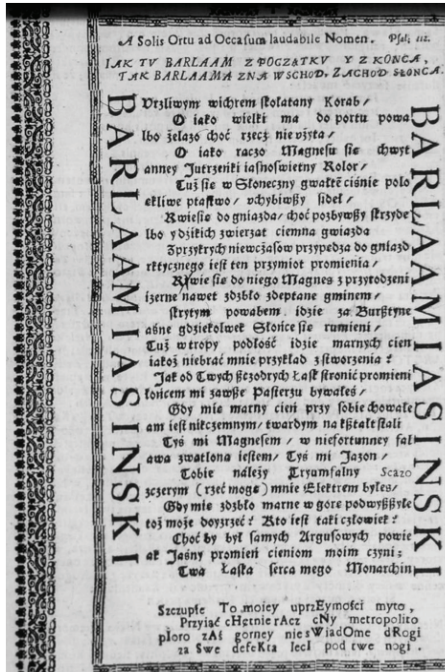
⁵⁴ Kijów: Ławra Pieczerska, 1690; format książki: 2°, http://www.polishemblems.uw.edu.pl/pliki/Jaworski_ARCTOS.pdf (dostęp: 9.11.2018).

Jasińskiego z wierszami utworów nie ma żadnych elementów obrazowych. Na kunsztownie opracowanym miedziorycie karty tytułowej przedstawiony jest obraz Atlasa dźwigającego na barkach sklepienie niebieskie (*coelum Rossiacum*), w które rytownik (Leontij Tarasiewicz) umieścił poprzez projekcję znaki zodiaku, herb Jasińskiego i inskrypcje na wstęgach (il. 6). Obraz Atlasa wzięty jest z książki emblematicznej jezuity Sylwestra Petrasancty⁵⁵ (il. 7).

Jaworski nawiązuje tutaj do tematyki mitologicznej z pierwszego utworu (*Hercules post Atlantem*), traktując temat w wymiarach kosmicznych: strzała z herbu ukierunkowana jest na północ, na gwiazdę polarną (*arctos* – Wielka Niedźwiedzica), *antarctos* oznacza w języku greckim „naprzeciw niedźwiedzia”, czyli Wielkiej Niedźwiedzicy; stąd pochodzi nazwa Antarktyda. Używając kluczowego słowa *arctos*, autor rozwija symbolikę światła i jasności, przez które objaśnia nawet etymologię nazwiska Jasiński. Motyw gwiazdy herbowej łączy osiem części *narratio* utworu, napisanych prozą łacińską oraz wierszami łacińskimi i polskimi. Cztery polskie wiersze pod tytułem *Arctos herbowych planet* Jaworski skomponował w układzie akrostychu z liter BARLAAM JASIŃSKI METROPOLITA KIJOWSKI I HALICKI; w ostatnim (piątym) wierszu z liter BARLAAM JASIŃSKI, oznaczające po lewej i po prawej stronie początek i koniec pojedynczych wersów⁵⁶; w epigramacie na końcu wierszy autor zaszyfrował swoje nazwisko STEPHAN JAWORSKI w formie anagramu (il. 8).

⁵⁵ S. Petrasancta, *De symbolis heroicis. Libri IX*, Antwerpen: Balthasar Moretus, 1634, s. 239, <https://ia802509.us.archive.org/28/items/desymbolisheroic00piet/desymbolisheroic00piet.pdf> (dostęp: 9.11.2018).

⁵⁶ S. Jaworski, *Arctos et antarctos caeli Rossiaci...*, k. I3 (s. 41). Por. też R. Radyszewski, *Polskojęzyczna poezja ukraińska...*, s. 212–214.

Il. 8. S. Jaworski, *Arctos et antarctos caeli Rossiaci...*, k. I₃

W mnóstwie cytatów i aluzji z Biblii i literatury antycznej (Owidiusz, *Metamorfozy*), które są wyznacznikami intertekstualności tego utworu, można przeoczyć cytat z księgi *Pieśni* (*Lyricorum libri IV*, ks. IV, oda 13) Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, którego Jaworski oznacza antonomazją „Horacjusz Sarmacki”⁵⁷. Te dane potwierdzają, że Jaworski znał nie tylko rozprawę Sarbiewskiego o poincie i dowcipie,

⁵⁷ Zauważył to R. Łużny, *Stefan Jaworski...*, s. 372; zob. M.K. Sarbiewski, *Lyricorum libri IV*, Antwerpen: Balthasar Moretus, 1634, s. 116–117 (<http://reader.digitale-sammlungen.de>, dostęp: 10.10.2018); to wydanie znajdowało się w bibliotece Jaworskiego, zob. *Catalogus librorum Stephani Jaworski...*, s. XXXVIII, nr 587.

lecz także jego nowołacińską poezję. Oprócz wartości artystycznych utworu należy również uwzględnić sytuację historyczno-polityczną metropolii kijowskiej w latach 1684–1691, która przez działalność Łazarza Baranowicza, Barłaama Jasińskiego i Jana Mazepy sprzeciwiała się podporządkowaniu patriarchatowi moskiewskiemu; metropolia kijowska należała bowiem do patriarchatu konstantynopolitańskiego, który jednak 1686 roku zrezygnował z patronatu nad metropolią kijowską. Karta tytułowa utworu *Arctos et antarctos caeli Rossiaci*, na której Barłaam Jasiński oznaczony jest jako „metropolita kijowski i halicki i całej Rusi”, jest wyrazem tego protestu i potwierdzeniem słuszności (i sprawiedliwości) wyboru Jasińskiego, przez który udało się (przejściowo) uniknąć „wyboru nowego metropolity sprzyjającego Moskwie”⁵⁸. Wszystkie zabiegi dyplomatyczne okazały się jednak daremne. Przez inkorporację metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego metropolia kijowska po 1690 roku straciła również autonomię administracyjną. Tytuł metropolity został zmieniony na „metropolita kijowski i halicki i Małej Rosji”⁵⁹.

Ostatnim świadectwem praktyki emblematicznej Jaworskiego w utworach polskojęzycznych i jego współpracy z rytownikiem Leonidem Tarasiewiczem jest panegiryk z 1691 roku, poświęcony również Barłaamowi Jasińskiemu: *Pełnia nieubytowanej chwały w herbowym księżycu z trzech primae magnitudinis luminarzow, Barłaama świętego pustelnika, Barłaama świętego męczennika, Barłaama świętego pieczarskiego [...]*⁶⁰.

⁵⁸ G. Brogi Bercoff, *Stefana Jaworskiego poezja polskojęzyczna...*, s. 356. Zob. też *eadem*, *The Hetman and the Metropolitan Cooperation Between State and Church in the Time of Varlaam Jasyński*, w: *Mazepa e il suo tempo...*, s. 417–444.

⁵⁹ W. Mokry, *Stosunek państwowych i cerkiewnych władz moskiewskich do ukraińskiej Cerkwi prawosławnej w wiekach XVII–XX*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 85, zob. też: s. 83–94, oraz: M. Bendza, *Inkorporacja metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego*, „Rocznik Teologiczny” 28 (1986), nr 2, s. 47–101.

⁶⁰ Kijów: Ławra Pieczerska, 1691; format książki: 2°, <http://polishemblems.uw.edu.pl/pliki/JaworskiPelnia.pdf> (dostęp: 10.10.2018).

Il. 9. Barlaam Jasiński, <https://drevo-info.ru/pictures/12140.html> (dostęp: 10.10.2018)⁶¹

Utwór ten, liczący 72 strony, jest próbą syntezy biograficznej, zamierzającej w obrazowo-słownych kombinacjach przedstawić poszczególne etapy życia i działalności Barlaama Jasińskiego⁶². Jak w poprzednim utworze, Jaworski powtarza na karcie tytułowej z 1691 roku dedykację „prawosławnemu archiepiskopowi metropolie kijowskiemu halickiemu i wszystkim Rosziej”, podkreślając

⁶¹ Por. biogram *Варлаам (Ясинский)*, <https://drevo-info.ru/articles/13672340.html> (dostęp: 10.10.2018).

⁶² Przykładem biografii emblematycznej w literaturze polskiej są dwa utwory Tomasza Tretera, *Symbolica vitae Christi meditatio*, Braniewo: Georg Schönfels, 1612; *Theatrum virtutum d. Stanislai Hosii [...]*, Romae: [b.dr.], 1588; opis bibliograficzny zob. P. Buchwald-Pelcowa: *Emblematy w drukach polskich...*, s. 152–153; zob. też T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984, s. 84–91.

tym samym swoje stanowisko przeciw podległości patriarchatowi moskiewskiemu. *Exordium* nawiązuje do ryciny tytułowej; stanowi ona równocześnie obraz nowo stworzonego emblematu z inskrypcjami na wstęgach. Herb Jasińskiego prezentowany jest dwukrotnie: na dole w odpowiedniej formie znaku heraldycznego, na górze jako wynik przeprowadzonej transfiguracji⁶³ znaków ikonograficznych herbu (il. 10). W sierp księżycowy wmontowane jest oblicze Matki Bożej; miesiąc jest jej podnóżkiem, a to objaśnia subskrypcja.

Inskrypcje w emblemacie sygnalizują przez odniesienia intertekstualne przestrzeń biblijno-kosmiczną: słowa *Luna stetit in ordine suo*, wpisane w sierp księżycowy, odnoszą się do wypowiedzi proroka Habakuka: „Słońce i księżyc stoją w swoim miejscu z powodu blasku lecących Twych strzał i jasnego lśnienia Twej dzidy” (Ha 3, 11). Na powierzchni księżycy stoją trzy postacie historyczne: z lewej – św. Barlaam⁶⁴, trzymający gwiazdę z herbu Jasińskiego z inskrypcją *Pretium aeternitatis* (Cena wieczności), w środku – Mucjusz Scewola (Mucius Scaevola)⁶⁵ z wyrastającą z serca strzałą herbową w kształcie krzyża i inskrypcją *Amor addit alas* (Miłość dodaje skrzydeł)⁶⁶, z prawej – Barlaam Pieczerski (Варлаам Печерский)⁶⁷ z gwiazdą herbową i inskrypcją na wstęgach *Clarius ut luceat* (Aby świecił jaśniej).

⁶³ Zob. A. Hansen-Löve, *Intermedialität und Intertextualität...* s. 307.

⁶⁴ Zob. Л.П. Сидорова, „Повесть о Варлааме и Иоасафе” в издании Симеона Полоцкого, w: Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность, ред. А.Н. Робинсон et al., Москва 1982, s. 134–151.

⁶⁵ Zob. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, Liber II, 12, 1–2; 13, 5, <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.2.shtml> (dostęp: 26.07.2018).

⁶⁶ Inskrypcja ta jest parafrazą z Biblii: „et dixi quis dabit mihi pinnas sicut columbae et volabo et requiescam” („I mówię sobie: gdybym miał skrzydła jak gołąb, tobym uleciał i spoczął” – Ps 55, 7); pojawia się ona również w książkach emblematycznych, które posiadał Stefan Jaworski: O. Vaenius, *Amorum emblemata*, Antwerpen: Hendrik Swingen, Hieronymus Verdussen, 1608, s. 114–115 (*Amor addit inertibus alas*), i H. Hugo, *Pia desideria*, Antwerpen: Henri Aertssens, 1624, emblemat nr 43 (<http://emblems.let.uu.nl>, dostęp: 10.10.2018). W praktyce emblematycznej Jaworskiego status toposów miały również (powtarzające się) inskrypcje.

⁶⁷ O Barlaamie Pieczerskim, pierwszym przełożonym Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, i jej powstaniu (ok. 1051 r.) zob. *Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli*

NA KLEJNOT, W KTORYM MIESIĄC, GWIAZD DWIE, STRZAŁA,
SPOJRZY TU, JAKIE ZNAKI WLEWA CHWAŁA
I.

Luna sub pedibus Eius. Apocalyp(sa) 12⁶⁸

Przeczystej MATKI BOŻEJ miesiąc jest podnoże,
Przy nim gwiazd dwie i strzała, coż tu znaczyć może?

opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych, przeł. i oprac. L. Nodzyńska, Wrocław 1993.

⁶⁸ „Księżyc pod jej nogami” – cały cytat brzmi: „Potem wielki znak się ukazał na niebie: Niewiasta obleczona w słońce i księżyc pod jej stopami, a na jej głowie wieniec z gwiazd dwunastu. A jest brzemienna. I woła, cierpiąc bóle i męki rodzenia” (Ap 12, 1–2).

Gwiazdy światła są nocne, tak wiara z nadzieją
 Tyło w życiu śmiertelnym pomagać umieją:
 Wiarę słusznie przeznacza Pierwsza Gwiazda Rannia,
 Bo Wiarą dzień zaczyna od grzechu powstania;
 Druga Gwiazda Wieczorna przeznacza nadzieję,
 Bo przy życia zachodzie ufnością jaśnieje.
 Strzałą w górę lecąca jest Miłość ku Bogu.
 Z tym tu miesiąc pokory, u MARYJEJ nogu⁶⁹.

II. 10. S. Jaworski, *Pełnia nieubywającej chwały...*, k. a₁

Rezultatem transfiguracji są trzy personifikacje, reprezentujące w całości *imagines agentes*; ten sceniczny charakter obrazu nawiązuje do już wspomnianej tradycji *emblematicae declamationes*, praktykowanej w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Przyrównanie Jasińskiego do tych trzech postaci i ich znaków herbowych nie jest analogią. Oznacza ono identyfikację tych postaci z Barłaamem Jasińskim: Jutrzenka to znak Barłaama jako pustelnika, strzała – znak Barłaama jako męczennika, a gwiazda wieczorna – znak Barłaama jako mnicha Ławry Pieczerskiej. Linia interpretacyjna tych znaków w subskrypcji prowadzi przez *sensus historicus* na poziom sensu alegorycznego (*sensus allegoricus*) do sensu mistycznego (*sensus mysticus*).

II.

Przy miesiącu dwie gwiazdy z strzałą w tym klejnocie,
 Służą też i trzech świętych BARŁAAMOW cnocie.
 Jutrzenka BARŁAAMA znak jest Pustelnika,
 Bo przezeń krztu świętego wschod Indom wynika.
 Wieczorna Gwiazda, która zmrok nocny przynosi,
 BARŁAAMA mieszkańca ciemnych PIECZAR głosi.
 Strzała zaś MĘCZENIKA jest znak BARŁAAMA,
 Bo Go ostry ból w Niebo niósł jak strzała sama.

⁶⁹ S. Jaworski, *Pełnia nieubywającej chwały...*, k. a₁ (s. 5). W nawiasach podaję stronie przywoływanej edycji internetowej.

A miesiąc, że znak bywa Fortunnej odmiany,
 Więc w nim ten znak od tych trzech świętych podeptany⁷⁰.

Postacie te przedstawiają personifikacje cnót Jasińskiego: wiarę, nadzieję i miłość. Ten temat rozwija autor w kolejnych strofach polskich i łacińskich – III–XII – zaczynając od strofy III z cytatem z Psalmu 55,18: „vespere et mane et meridie narrabo et adnuntiabo et exaudiet vocem meam” („Wieczorem, rano i w południe narzekam i jęczę, a głosu mego [On] wysłucha”). Na tym kończy się *exordium* utworu, obejmujące bez karty tytułowej siedem stron.

Można zauważyć, że Jaworski preferuje trójdzielne „chwyt” kompozycji. Z trzech części skomponowana jest także *narratio* utworu, w której autor opowiada życie i cnoty trzech świętych noszących imię Barlaam (pustelnika, męczennika i mnicha pieczar), aby jeszcze raz uczcić i wysławić swojego nauczyciela i mentora:

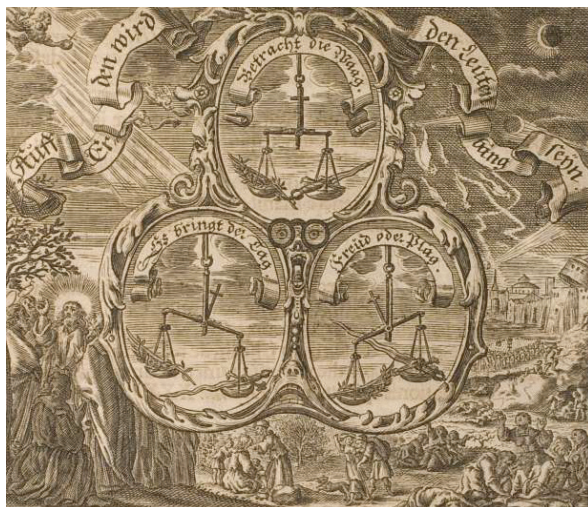
1. DIVO BARLAAMO ANACHORETAE – (k. A₁), *Subscriptio*: 18 stron.
2. DIVO BARLAAMO MARTYRI – (k. F₁), *Subscriptio*: 10 stron.
3. DIVO BARLAAMO PIECZARIENSI – (k. I₂), *Subscriptio*: 16 stron.

Każda część jest obrazowo-słowną kompozycją, skonstruowaną z zespołu emblematów (Emblem-Ensemble) z zachodnioeuropejskich ksiąg emblematycznych. Jaworski i jego rytownik, wykształcony w Augsburgu, nawiązują w tym utworze do niemieckiej tradycji emblematycznej. Przedstawicielami tej techniki byli Franz Julius von dem Knesebeck, Johann Michael Dilherr i Georg Philipp Harsdörffer⁷¹. Technika tworzenia zespołów obrazowo-słownych polegała na

⁷⁰ S. Jaworski, *Pełnia nieubytowanej chwały...*, k. A₁ (s. 5).

⁷¹ Kontekst tej tradycji zob. I. Höpel, *Das mehrständige Emblem: zu Geschichte und Erscheinungsform eines seltenen Emblemtyps*, w: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17 August 1990*, ed. by A. Adams, Leiden 1992, s. 104–117; I. Höpel, *Harsdörffers Theorie und Praxis des dreiständigen Emblems*, w: *Georg Philipp Harsdörffer. Ein deutscher Dichter und europäischer Gelehrter*, hrsg. von

tym, że ci autorzy i ich rytownicy łączyli emblematy mające ten sam motyw lub temat obrazowy w jeden zespół i dodawali tekst subskrypcji. Harsdörffer dopuszcza kompozycje obejmujące od dwóch do sześciu emblematów⁷². Podaję przykład zespołu emblematów ze zbioru Dillherra⁷³ (il. 11), który współpracował z Harsdörfferem (subskrypcję opuszczam).

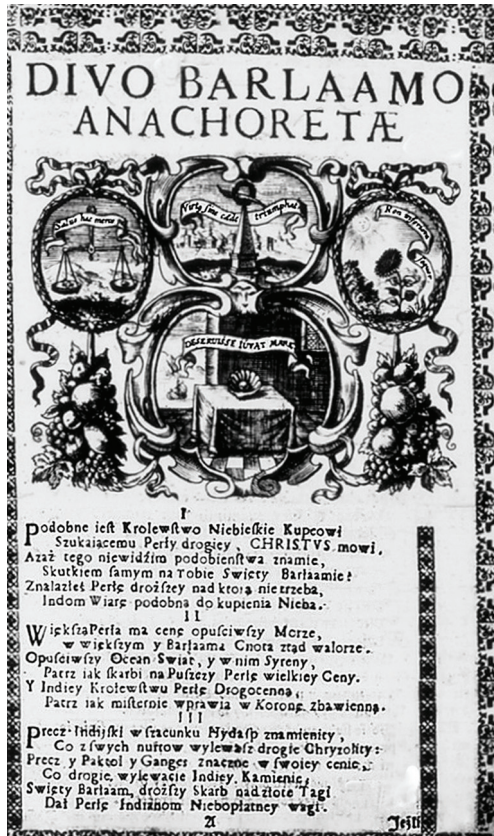
Il. 11. J.M. Dillherr, *Heilige Sonn- und Festtags-Arbeit...*, s. 16

J.M. Battaforano, Berlin 1991, s. 195–234; D. Peil, *Nachwort*, w: J.M. Dillherr, G.P. Harsdörffer, *Drei=ständige Sonn= und Festtag=Emblemata oder Sinne=Bilder*, Hildesheim 1994, s. 1–28.

⁷² G.P. Harsdörffer, *Frauenzimmer Gesprächspiele. Sechter Theil* [...], Nürnberg: Endter, 1646, s. 293, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=drucke/lo-2622-6&pointer=483 (dostęp: 10.10.2018).

⁷³ J.M. Dillherr, *Heilige Sonn- und Festtags-Arbeit. Das ist: Deutliche Erklärung Der jährlichen Sonn- und Festtäglichen Johann Evangelien* [...], Nürnberg: Endter, 1674, s. 16, <http://diglib.hab.de/drucke/c-321-2f-helmst/start.htm> (dostęp: 10.10.2018).

W częściach 1–3 *narratio* Jaworski i jego rytownik Tarasiewicz tworzą zespół złożony z czterech różnych emblematów (pierwszy zob. il. 12, drugi i trzeci – il. 14 i 15)⁷⁴.

Il. 12. S. Jaworski, *Pełnia nieubytowanej chwaly...*, k. A₁

⁷⁴ S. Jaworski, *Pełnia nieubytowanej chwaly...*, (1) k. A₁ (s. 9), (2) k. F₁ (s. 29), (3) k. I₂ (s. 41).

W środku zespołu znajduje się emblemat przedstawiający perłę z inskrypcją *Deservisse iuvat mare* („Na szczęście umknęła morzu”), wybrany ze zbioru Petrasancty⁷⁵ (il. 13), z którego zapożyczone zostały i inne emblematy.

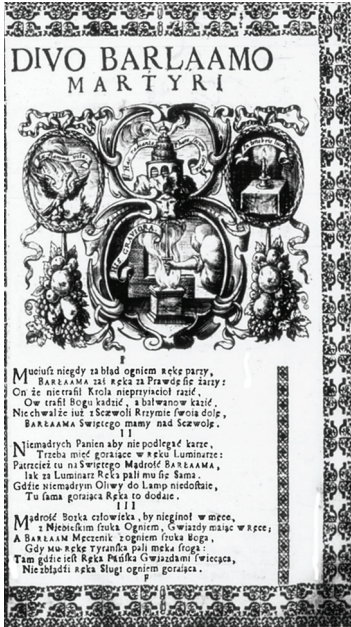

Il. 13. S. Petrasancta, *De symbolis heroicis...*, s. 62

Przez powiązanie tych trzech zespołów emblematów (*Divo Varlaamo Anachoretæ – Divo Varlaamo Martyri – Divo Varlaamo Pieczariensi*) i intertekstualne odniesienia do opowieści i legend o trzech świętych w subskrypcjach powstaje w świadomości czytelnika biografia emblematyczna Barłaama Jasińskiego⁷⁶. Podsumowanie tych odniesień i syntezę opisu cech wyróżniających osobowość Jasińskiego znajdujemy w ostatnich wierszach trzeciej części utworu:

⁷⁵ S. Petrasancta, *De symbolis heroicis...*, s. 62.

⁷⁶ Analiza utworu – zob. W. Kroll, *Stefan Jaworskijs „emblematische Heiligenvita“ über Varlaam Jasinskij*, w: *Herrscherlob und Herrscherkritik in den slawischen Literaturen. Festschrift für Ulrike Jekutsch zum 60. Geburtstag*, hrsg. von B. Holtz, U. Marggraff, Wiesbaden 2013, s. 15–42.

Il. 14, 15. S. Jaworski, *Pełnia nieubywającej chwały...*, k. F₁, I₂

[...]

Trzej patroni w dzień jeden, gdy się celebrują,

BOGU w TROJCY Jednemu za Cię supplikują.

PUSTELNIK BOGA OJCA błaga, co przez puszcę

Izraelską cudownie niegdy przewiodł tuszcę.

MĘCZENNIK CIERPIĄCEGO za Cię modli BOGA,

Aby TWA w żadnych mękach nie powstała noga.

PIECZAR ciemnych MIESZKANIEC w modłach jest gorący,

Abyś światła dał hojną DUCH OŚWIECAJĄCY.

Tak tedy ci trzej Twój święci patronowie,

Jako niegdy ze wschodniej strony Trzej Krolowie,

Przed Krolem Krolow BOGIEM, gdy się prezentują,

Podobnież Jemu dary za Cię ofiarują.

BARLAAM z PUSZCZY daje klejnot takiej ceny,

Że przy onym tanieją złote karaceny.

BARŁAAM zaś MĘCZENIK przy swej srogiej męce,
Niesie BOGU kadzidło w podpalonej ręce.
BARŁAAM co w PIECZARZE ciało martwił swoje,
Myrrhę, znak umartwienia, wniósł w Górne Pokoje.
Darem tedy trojakim trzej Barlaamowie,
TROJCĘ Świętą błagają Twój Patronowie:
Aby Ciebie do Nieże Twa trojaka cnota,
WIARA, NADZIEJA, MIŁOŚĆ, w tęcz wcisnęła wrota⁷⁷.

Conclusio utworu zawiera tekst pisany prozą. Autor powtarza i podkreśla cnoty Jasińskiego (wdzięczność, pokora i dobroczynność) i rozwija ten temat w części końcowej *Mnemosyne sine recordatio patrocinii Stephanica* w wierszach pisanych jedenastozgłoskowcem i trzynastozgłoskowcem w dwudziestu oktawach i dwudziestu strofach safickich. Wiersze te stanowią szczytowe osiągnięcie sztuki pamięci (*ars memorativa*) Jaworskiego⁷⁸.

W polskojęzycznych panegirykach Stefana Jaworskiego można wyróżnić dwa modele praktyki emblematicznej: (1) tworzenie nowych emblematów w *Echu głosu...* przez projekcję znaków ikonograficznych herbu Mazepy w emblematy ze zbioru de Saavedra Fajarda, a w *Arctos et antarctos* przez transfigurację herbu Jasińskiego; (2) konstruowanie zespółów emblematów w panegiryku *Pelnia nieubywającej chwały* z zachodnioeuropejskich ksiązek emblematicznych (Petrasancta i in.).

⁷⁷ S. Jaworski, *Pelnia nieubywającej chwały...*, k. K (s. 45).

⁷⁸ Do tej tradycji nawiązuje Jaworski w utworze *Emblemmata et symbola quaedam de monumento P.M. illustrissimi et reverendissimi Patris Barlaami Jasinsky [...]*, 1707, napisanym wierszem w języku starocerkiewnym bez rycin (*emblemata nuda*) i obejmującym 19 epigramatów. Por. tekst w wydaniu *Русская силлабическая поэзия XVII–XVIII*, вступительная статья, подготовка текста и примечания А.М. Панченко, Ленинград 1970, s. 257–262.

3. Praktyka emblematyczna *versus* teoria emblematu

Jak można wyjaśnić tę praktykę w porównaniu z późnobarokową teorią emblematu? Najpierw trzeba podkreślić, że poezja heraldyczna i emblematyczna Jaworskiego i pisarzy ukraińskich kręgu kijowsko-czernihowsko-lwowskiego powstała z opisanych w części pierwszej artykułu ćwiczeń uczniowskich w zakresie retoryki i poetyki. Emblemat, *symbolum*, herb lub hieroglifik przedstawiały *exempla* i służyły jako materiał obrazowy, wybierany z książek emblematycznych i heraldycznych do „pisania wierszy”. Zgodnie z jezuicką teorią *imago* wybór odpowiedniego obrazu jest podstawowym warunkiem poetyckiego procesu twórczego. W perspektywie odbiorczej oznacza to, że na początku pisania uczeń-odbiorca zmuszony jest do przyznania „priorytetu obrazu”⁷⁹. W takiej sytuacji odbiorczej znajdował się także Stefan Jaworski na ćwiczeniach w kolegiach jezuickich. Warto tutaj zwrócić uwagę na to, że podczas pisania polskojęzycznych utworów panegirycznych w latach 1684–1691 Jaworski musiał swoje jezuickie wykształcenie pogodzić z przejściem na zreformowane przez patriarchę Nikona prawosławie; wrócił przecież do Kijowa jako katolik. Reformy Nikona doprowadziły w XVII wieku do schizmy (ros. *раскол*) Kościoła prawosławnego i powsta-

⁷⁹ Pierwszeństwo obrazu przed słowem podkreśla jezuita Jakob Masen w dziele *Speculum imaginum Veritatis occultae. Ed. tertia prioribus correctior*, Köln: J.A. Kinckius, 1681, s. 1–2, <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/masen.html> (dostęp: 10.10.2018) (pierwsze wyd.: Köln 1650); zwraca na to uwagę B. Bauer, *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main 1986, s. 461–462. Terminu „priorytet obrazu” (*Priorität des Bildes*) z perspektywy odbiorcy używa później Albrecht Schöne, *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, 2. Aufl., München 1968, s. 26. Na materiale z literatury niemieckiego baroku Schöne rozwinął abstrakcyjny i ahistoryczny model emblematu. Przegląd krytyki tego ujęcia emblematu, przede wszystkim ze strony historyków sztuki, por. M. Górska, *Ut pictura emblema? Teoria i praktyka*, w: *Ut pictura poesis / ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, red. A. Bielak, Warszawa 2013, s. 42.

nia dualistycznego modelu kultury rosyjskiej⁸⁰. Przeciwnikami tych reform byli staroobrzędowcy (ros. *старообрядцы*), którzy krytykowali między innymi retorykę, łacinę i metaforyczno-alegoryczną interpretację Pisma Świętego, pozostając zawsze na poziomie sensu dosłownego (*sensus litteralis*). Stefan Jaworski sytuował się w kręgu Kolegium Mohylańskiego po nowatorskiej stronie prawosławia, na co zapewne wpłynęło wykształcenie polsko-jezuickie. Obróciło się to także w zarzut pod jego adresem.

O reformatorskim nastawieniu Jaworskiego świadczą jego znajomość łaciny i wygłaszane przez niego wykłady retoryki w Kolegium Mohylańskim. Jest autorem łacińskiej retoryki *Риторическая рука* (Retoryczna ręka), zachowanej tylko w przekładzie na język staro-cerkiewny⁸¹. W niej znajdujemy terminy *emblema*, *hieroglyphicum* i *symbolum*, ale bez odpowiednich definicji. Terminy te umieszczone są jako miejsca wspólne w rozdziale *inventio*, służąc przy konstruowaniu mowy lub wiersza jako toposy wizualne, które są równocześnie wyrazem sztuki pamięci (*ars memorativa*), mnemotechniki. Brak definicji emblematu i rozważań teoretycznych o emblemacie w retoryce Jaworskiego zmusza więc do przeglądu tego terminu w retorykach i poetykach twórców z kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej i w staropolskich podręcznikach drugiej połowy XVII wieku. W cennym słowniku pojęć gatunkowych w poetykach i retorykach staropolskich Teresy Michałowskiej znajdujemy definicję gatunku *emblema* w odróżnieniu od pojęć pokrewnych jak *symbolum*, *hieroglyphicum*, *aenigma*, które zaliczano do gatunków epigramatycznych (*poesis epigrammatica*), dokładniej do gatunków obejmowanych

⁸⁰ Zob. Б.А. Успенский, *Раскол и культурный конфликт XVII века*, w: *idem, Избранные труды*, т. 1: *Семиотика истории. Семиотика культуры*, Москва 1994, s. 333–367.

⁸¹ С. Яворский, *Риторическая рука*, пер. с латинского Ф. Поликарпов, Санкт-Петербург 1878, <http://nasledie.enip.ras.ru/ras/view/publication/general.html?id=47355440> (dostęp: 10.10.2018). Analizę tej retoryki przeprowadził B. Uhlenbruch, *Rhetorica Slavica – rhetorica Latina (Stefan Javorskij – „Ritoričeskaja ruka”)*, „Die Welt der Slaven” 29 (1984), s. 330–352.

nazwą *carmen artificiosum, poesis artificiosa*⁸². Epicki rozmach subskrypcji w panegirykach Jaworskiego przeciwstawia się jednak tej epigramatycznej przynależności. Jednoznaczne określenie tych gatunków utrudnia też synkretyzm gatunkowy w literaturze baroku.

Z praktyki emblematycznej Jaworskiego można wywnioskować, że w budowie obrazowo-słownej kombinacji preferuje on trójdzielność emblematu (*emblema triplex – inscriptio, pictura, subscriptio*)⁸³,

⁸² T. Michałowska, *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974, s. 139; definicja emblematu na s. 168–169. Por. też M. Górńska, *Emblematyka jako źródło staropolskiej erudycji...*, s. 99–132. O wieloznaczności terminu „emblemat” por. też *eadem*, *Ut pictura emblema?...*, s. 31–46. Górńska wnikliwie analizuje różne metodologiczne podejścia do emblematu: punkt widzenia historyka sztuki i przeciwną mu perspektywę literaturoznawcy, dla którego tekst subskrypcji jest nierozdzielną częścią emblematu i jego interpretacji; jednak zarzut, że literaturoznawcy zaniedbują analizę ikonograficzną, jest słuszny; por. też *eadem*, *Hieroglifik w teorii Rzeczypospolitej (XVII–XVIII) wieku. Zarys problematyki*, „Terminus” 14 (2012), z. 4 (25), s. 15–46. O relacji *impresa* – herb (*allusiones ad stemmata*) – *emblema* zob. *eadem*, *Symbolika heraldyczna a teoria impresy: przykład Orbis Polonus Szymona Okolskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” (Warszawa, red. S. Górzyński) 13(24) (2014), s. 35–49. Teorię emblematu w kontekście zachodnioeuropejskim por. B.F. Scholz, *Emblem und Emblempoetik. Historische und systematische Studien*, Berlin 2002; R. Zymner, *Das Emblem als offenes Kunstwerk*, w: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik. Multivalence and Multifunctionality of the Emblem*, hrsg. von W. Harms, D. Peil, Frankfurt am Main 2002, s. 9–24; L. Konečný, *Mezi textem a obrazem. Miscellanea z historie emblematiky*, Praha 2002. O jezuickiej teorii obrazu zob. *The Jesuit Emblem in European Context*, ed. by P.M. Daly, G. Richard Dimler, Philadelphia 2016; *Jesuit Image Theory*, ed. by W. de Boer, K.A.E. Enenkel, W.S. Melion, Leiden–Boston 2016; nowe prace rosyjskie zob. A.E. Махов, *Эмблематика: макрокосм*, Москва 2014; *Эмблематика и эмблематичность в западноевропейской и русской литературы*, ред. *idem*, Москва 2016.

⁸³ Zgodnie z (jezuicką) definicją J. Pontanusa: „[...] emblema tria continet: epigraphen, velut rei totius animam, picturam et poesin, artes germanas, quae se ita explicant, ut altera alteri sit interpret. Et pictura quidem, tanquam corpus, poesis tanquam animus est” („[...] emblemat zawiera trzy [elementy]: inskrypcję – jakby duszę całej rzeczy, obraz i poezję, siostrzane sztuki, które tak siebie wyjaśniają, że jedna jest tłumaczem drugiej. I obraz jest jak ciało, poezja jak duch”, przeł. K. Gara), J. Pontanus, *Poeticarum institutionum libri tres. Tyrocinium poeticum*, Ingolstadt:

wprowadza jednak w emblemat nie jedną, a kilka inskrypcji (zob. *Echo głosu...*) i rozbudowuje subskrypcję do wymiarów epickich, i to we wszystkich panegirykach.

W retorykach i poetykach kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej powtarzają się staropolskie i zachodnioeuropejskie definicje emblematu. W przeglądzie tych drukowanych i rękopiśmiennych źródeł przytacza Vitalij P. Masljud definicję emblematu z jednej poetyki kijowskiej:

Emblema est imago figurata, ab intelligentium rerum natura ad mores vitamque rei intelligentibus uno conceptu exponendum translata⁸⁴.

[Emblemat, przedstawiony rozumnym [istotom] w jednym wyobrażeniu, jest obrazem figuralnym, przeniesionym z natury rzeczy rozumnych na obyczaje i życie rzeczy]⁸⁵.

Ta definicja opiera się na koncepcji emblematu jezuita Jacoba Masena (1606–1681) i jest parafrazą (z błędami) definicji emblematu z jego późnobarokowego dzieła *Speculum Imaginum Veritatis Occultae*.

David Sartorius, 1594, s. 200, <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camena/pont2/jpg/s216.html> (dostęp: 10.10.2018).

⁸⁴ Definicja z poetyki *Lyra variis praeceptorum chordis ad edendam civilem et palestricam vocem conformet voci in deserto clamantis* [...] (1696), w: В.П. Маслюк, *Латиномовні поетики і риторики XVII–першої половини XVIII ст. Та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*, Київ 1983, s. 177. Masenowskie definicje (*epitaphium, emblema, symbolum, hieroglyphicum*) powtarza dosłownie Mytrofan Dowhalewski (też bez podania autorstwa), por. М. Довгалецький, *Поетика (Сад поетичний)*, s. 232–244.

⁸⁵ Definicja przedstawiona przez Masljuka różni się od definicji Masena, widać to w przypadku słów *intelligentibus* – *intelligentis* oraz *exponendum* – *exponendam*, które w zależności od formy nadają definicji inny sens (przekład i komentarz: K. Gara).

[Emblema] est enim imago figurata, ab intelligentium rerum natura ad mores vitamque rei intelligentis uno conceptu clare exponendam translata⁸⁶.

[Jest bowiem [emblemat] obrazem figuralnym, przeniesionym z natury rzeczy rozumnych dla jasnego przedstawienia w jednym wyobrażeniu obyczajów i życia rzeczy rozumnej].

Masen opisuje *emblema, symbolum, hieroglyphicum et aenigma* za pomocą nadrzędnego pojęcia *imagines figuratae*⁸⁷. Tam znajdujemy właśnie przytoczoną definicję emblematu. Masen utożsamia emblemat z obrazem i podaje jego funkcję, a funkcja ukierunkowana jest na odczytanie sensu przedstawionego obrazu i jego subskrypcji. Autor wyróżnia spośród czterech poziomów rozumienia sensu tekstu przede wszystkim sens moralny. Praktyka emblematyczna Jaworskiego (i definicje w retorykach ukraińskich) potwierdzają recepcję hermeneutycznej interpretacji emblematu Masena.

4. Uwagi końcowe

Speculum emblematycznego myślenia i tłumaczenia znaków świata przedstawionego w polskojęzycznych panegirykach (i w staro-cerkiewnych kazaniach) Stefana Jaworskiego stanowią jego dwa ostatnie wiersze, napisane krótko przed śmiercią (1721) w języku łacińskim i włączone do opisu jego biblioteki i testamentu. Jest to elegia na bibliotekę, w której autor, aktualizując topos „świat jest

⁸⁶ J. Masen, *Speculum imaginum...*, s. 656, definicję przeł. K. Gara. Analizę retoryki Masena zob. B. Bauer, *Jesuitische „ars rhetorica“...*; J. Sokolski, *Barokowa księga natury...*, rozdział III (definicja *symbolum*), s. 64–95; zob. też T. Burkard, *Jacob Masens Emblemtheorie. Das „Speculum imaginum veritatis occultae“*, w: *Emblems and Impact*, vol. 1: *Von Zentrum und Peripherie der Emblematik*, ed. by I. Höpel, S. McKeown, Newcastle upon Tyne 2017, s. 559–576.

⁸⁷ Tutaj można zauważyć, że wymienione *imagines figuratae* odpowiadają elementom uczniowskich ćwiczeń w *Ratio studiorum*; por. przypis 12.

księga⁸⁸, przedstawia chrześcijański *mundus emblematicus* Stefana Jaworskiego, nawiązując równocześnie do rozpowszechnionego w emblematyce obrazu księgi⁸⁹. Tekst elegii:

ELEGIA ILLUSTRISSIMI MYTROPOLITAE RAZANENSIS ET MURAEEMENSIS STEPHANI IAWORSKI ANTE MORTEM SUAM SUPER LIBROS BIBLIOTHECAE SVAE COMPOSITA

Ite meis manibus gestati saepe libelli,
 Ite meus splendor, luxque decusque meum!
 Pergite felices, alias iam pascite mentes
 Et nectar vestrum fundite nunc aliis.
 Heu mihi, quod meus, a vobis avulsus ocellus,
 Non poterit mentem plus saturare meam.
 Vos mihi dulcedo, vos mel, vos nectar eratis,
 Vobiscum, libri, vivere dulce fuit.
 Vos mihi divitiae, vos gloria magna fuistis,
 Vos paradisis amor, delitiaequae meae,
 Vos illustrastis, Vos nomina clara dedistis;
 Per vos magnatum conciliatus amor.
 At nunc fata negant vobiscum (proh dolor ingens)
 Ducere iucundos et sine nube dies.
 Iam mihi in aeternam claudentur lumina noctem,
 Non iam Vos manibus sollicitabo meis.
 Aeternus liber ante oculos proponitur alter,
 Quem mihi venturus vult aperire Deus.
 Omnis in hoc sua dicta et facta volumine cernet,
 Et capiet meritis praemia quisque suis.
 O liber horrendus! Qui nunc erit ante tribunal,

⁸⁸ Zob. wiersz Wacława Potockiego *Świat jest księga*: „Cóż jest świat? Świat jest księga albo pismo boże, / W którym wszechmocność, mądrość czytać może [...]”, <https://literat.ug.edu.pl/potocki/0028.htm> (dostęp: 10.10.2018).

⁸⁹ Por. A.M. Fredro, *Peristromata regum* [...], w: *Andreae Maximiliani Fredro castellani Leopoliensis scriptorum seu togae et belli notationum fragmenta. Accesserunt Peristromata regum symbolis expressa*, Gdańsk: Georg Förster, 1660, s. 308: *Peristroma primum z inskrypcją Hinc omnia*, <http://polishemblems.uw.edu.pl/index.php/pl/news/29-news-text-3> (dostęp: 10.10.2018). Por. D. Tschizewskij, *Das Buch...*, s. 85–114; por. też J. Sokolski, *Barokowa księga natury...*, rozdz. IV.

Nudatum faciens omnibus omne scelus.
 Hunc ego mente librum dum volvo, mox tremor artus
 Occupat et cordi fixa sagitta manet.
 O Deus! O pater! O summæ charitatis Abyssus!
 O pietatis fons! O bonitatis apex!
 O maris et terræ et summi moderator Olympi!
 Qui manibus flectis fraena tumentis aquae,
 Stelliferosque Poli sapienter dirigis orbes,
 Te precor indignus vermis, inane nihil:
 Respice et in libros vitæ mea nomina pinge
 Sanguine Christi, qui vita salusque mea est.
 Vos autem mea scripta domique librique valete,
 Parta labore meo bibliotheca vale!
 Terricolæque omnes, fratresque hominesque valete,
 Tu quoque cara Parens hospita terra vale!
 Suscipe maternis peto te complexibus artus
 Namque animam caelis reddimus, ossa tibi!⁹⁰

[ELEGIA STEFANA JAWORSKIEGO, JAŚNIE WIELMOŻNEGO METROPOLITY RIA-
 ZAŃSKIEGO I MUROMIRSKIEGO, NAPISANA PRZED ŚMIERCIĄ NA CZEŚĆ KSIĄ-
 ŻEK ZE SWOJEJ BIBLIOTEKI

Odejdźcie, często trzymane w moich dłoniach książeczki!
 Odejdź, moja świetności, mój blasku i chwało!
 Idźcie szczęśliwie, karmcie już inne umysły,
 A swój nektar wlejcie teraz w innych!
 Ach! Moje oczy oderwane od was,
 Nie będą mogły więcej sycić moich myśli!
 Wy moją słodyczą, wy miodem, wy nektarem byliście,
 Z wami, księgi, słodkie było życie!
 Wy moim bogactwem, wy wielką chwałą byliście,
 Wy rajem, miłością, moją rozkoszą!
 Wy mnie wsławiłyście, wy znane imię dałyście,
 Przez was zyskałem względy magnatów.

⁹⁰ Tekst elegii według wydania Prokopowicza w: *Illustrissimi ac reverendissimi Theophan. Prokopowicz Miscellanea Sacra, variis temporibus edita, nunc primum in unum collecta publicoque exhibita*, Wrocław: Korn, 1744, s. 216–217, <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PID=PPN688926223> (dostęp: 28.10.2018). Por. też *Catalogus librorum Stephani Jaworski...*, приложения, s. V–VI.

Teraz jednak śmierć odmawia (ach! Ból niezmierny!)
Z wami przyjemnie spędzać dni bez zmartwień.
Zaraz się zamkną moje oczy na wieczną śmierć,
Już nie będę was ruszał moimi rękoma.
Przed oczami stawiana jest inna wieczna księga,
Którą chce dla mnie otworzyć nadchodzący Bóg.
Każdy w tym woluminie swoje słowa i czyny zobaczy,
I odbierze nagrodę każdy za swoje zasługi.
Ach, straszna księga, która teraz będzie przed trybunałem,
Obnażając każdą nikczemność przed wszystkimi!
Gdy ją w myślach przeglądam, drżenie zaraz
Ogarnia ciało, a w sercu tkwi wbita strzała.
Ach, Boże! Ach, Ojcze! Bezczesna głębio najwyższej miłości!
Źródło łaskawości, szczyt dobroci!
Rządco morza i ziemi, i wysokiego Olimpu,
Który w rękach dzierzysz wodze wzburzonej wody
I mądrze kierujesz gwiazdzistym sklepieniem niebieskim:
Ciebie błagam ja, niegodny robak, absolutna nicość:
Miej wzgląd na mnie i w księdze życia zabarw moje imię
Krwią Chrystusa, który jest moim życiem i zbawieniem.
Wy zaś, moje pisma, tomy i księgi, żegnajcie!
Biblioteko stworzona moim trudem, żegnaj!
Wszyscy mieszkańcy ziemi, bracia i starcy, żegnajcie!
Ty także, droga Matko, gościnnie ziemio, żegnaj!
Proszę cię, przyjmij ciało w matczyne objęcia,
Bo ducha oddajemy niebu, kości tobie.
(przeł. K. Gara)]

Ostatni wiersz Jaworskiego, epigramat w języku łacińskim, umieszczony jest na końcu testamentu:

O tituli, scopuli potius meliusque vocandi,
Heu! Quibus allisae, tot pariere rates!
Et quid sunt tituli, nisi fumus, ventus et umbra
Bullaque, quae vitreis turgida fertur aquis!⁹¹

⁹¹ Tekst w: С.И. Маслов, *Библиотека Стефана Яворского...*, s. 43, z przypisami dotyczącymi źródeł rękopisu.

[O tytuły, które raczej i lepiej powinny nazywać się skałami!
 Ach! Tyle statków rozbiło się o nie i zatoneło!
 A czymże są tytuły, jeśli nie dymem, wiatrem, cieniem
 I napęczniałą bańką, niesioną przez kryształową wodę?
 (przeł. K. Gara)]

Autor sięga do symboliki *vanitas*, przywołując obrazy marności rzeczy i wartości ziemskich (tytuł jako nazwa godności formalnej i tytuły książek – to rozbijające się skały, dym, wiatr, cień...). Ciekawym spostrzeżeniem Masłowa⁹² jest w tym kontekście informacja, że pierwsze dwa wiersze epigramatu Jaworskiego są prawie dosłownym cytatem z końca pierwszej subskrypcji do emblematu z książki Hermana Hugo *Pia desideria*: „O oculi! scopuli potius syrtesque vocandi! / Heu quibus allisae tot periere rates!”⁹³. Egzemplarz książki Hugo znajdował się w bibliotece Jaworskiego; nie jest wykluczone, że Jaworski w ostatnich miesiącach życia czytał tę książkę emblematyczną, która w kręgu kijowsko-czernihowsko-lwowskim, w Polsce i w Rosji cieszyła się wielką popularnością⁹⁴. Epigramat w testamencie jest więc ostatnim świadectwem emblematyczności utworów Stefana Jaworskiego.

Pozostaje na końcu zagadkowe pytanie, dlaczego Jaworski w opisie swojej biblioteki, w której znajdowały się najcenniejsze dla niego dzieła z literatury europejskiej, nie wymienił swoich polskojęzycznych utworów emblematycznych, poświęconych B. Jasińskiemu

⁹² *Ibidem*.

⁹³ H. Hugo, *Pia desideria*, emblema nr XX, s. 163a, <http://emblems.let.uu.nl/hu1624020.html> (dostęp: 10.10.2018). Emblem opatrzone inskrypcją: *Averte oculos meos ne videant vanitatem* („Odwróć me oczy, niech na marność nie patrzą”, Ps 119 (118), 37). Polska adaptacja książki H. Hugo por. M. Mielezko, *Emblematy...*, *Księgi wtórej obraz V*, s. 117.

⁹⁴ Aspekty recepcji zob. R. Grześkowiak, „Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego”. *Stratyfikacja staropolskiej recepcji jezuickich druków emblematycznych na przykładzie „Pia desideria” Hermana Hugona*, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 249–299.

i J. Mazepie. *Topos modestiae*? Chyba nie, ponieważ podaje tytuły swoich dzieł w języku starocerkiewnym i łacińskim (*Камень веры, Казаня мои и различные scripta, Agonium philosophicum, kazanie Виноград Христов*)⁹⁵. Odpowiedzi trzeba poszukać w jego uwikłaniach politycznych, przede wszystkim w ambiwalentnym stosunku do hetmana Jana Mazepy. W 1689 roku poeta laureatus Stefan Jaworski w panegiryku *Echo głosu...* wysławia czyny wojenne hetmana Jana Mazepy w służbie Piotra Wielkiego. Po przejściu Mazepy i oddziałów kozackich na stronę Karola XII w październiku 1708 roku zmienia się stosunek metropolity Jaworskiego i hierarchów metropolii kijowskiej (Krokowski, Prokopowicz) do hetmana. Aleksander Naumow naświetlił ten kontekst gruntownie na podstawie tekstów obrzędów cerkiewnych⁹⁶. W obrzędzie wyklęcia (anatemy, анафема – *excommunicatio*) Iwana Mazepy w soborze Uspieńskim (12 XI 1708) wygłosił Stefan Jaworski mowę *Trzcina chwiejąca się od wiatru, czyli o niestałości i żalostnej zdradzie hetmana Mazepy*⁹⁷. Przedstawiony w kazaniu nowy obraz Mazepy jako zdrajcy kończy się słowami wyklęcia: „[A]nathema, anathema, anathema, niech będzie przeklęty!”⁹⁸. Wysławianie czynów Mazepy w roku 1689 i wyklinanie go w roku 1708 stanowią typowy barokowy paradoks Jaworskiego jako poety i metropolity w służbie cara rosyjskiego. Rozwiązaniem tego konfliktu lojalności wobec cara Piotra Wielkiego okazało się

⁹⁵ Por. *Catalogus librorum Stephani Jaworski...*, s. V–LV, nr 91, 158, 422, 458.

⁹⁶ A. Naumow, *Obraz Mazepy w cerkiewnych tekstach obrzędowych*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 834–849; por. też С. Чечин, *Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа*, „Нижинська Старовина” 2005, вып. 1(4), s. 78–102.

⁹⁷ Tekst starocerkiewny w Internecie: <http://nasledie.russportal.ru/index.php?id=histrus.javorsky01> (dostęp: 10.10.2018); zob. A. Naumow, *Obraz Mazepy w cerkiewnych tekstach...*, s. 841, przypis 22. Kazanie Jaworskiego ma emblematiczne implikacje. Do biblijnego obrazu chwiejącej się od wiatru trzciny (por. Mt 11, 7; Łk 7, 24) sięgają autorzy książek emblematicznych, np. Junius, Camerarius i Cats; zob. przykłady w: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst...*, s. 150, 357.

⁹⁸ Przekład A. Naumow, *Obraz Mazepy w cerkiewnych tekstach...*, s. 846.

dla Jaworskiego prawdopodobnie przemilczenie i wyparcie polskich utworów panegirycznych z pamięci.

Bibliografia

Źródła

- Die älteste ostslavische Kunstdichtung 1575–1647*, 2. Halbbd., hrsg. von H. Rothe, Giessen 1977.
- Baranowicz Ł., *Lutnia Apollinowa każdej sprawie gotowa*, Kijów 1671, z pierwodruku wydał i komentarzem opatrzył M. Maško, „Terminus” 2 (2004), s. 95–149.
- Bilfinger G.B., *Stephani Jaworskii metropolitae Resanensis et Muromiensis discursum de poena haereticorum, noviter ab Ecclesia se avellentium, ex opere illius polemico, quod non ita pridem Ruthenico sermone prodiit, in Latinum idioma translatum, et notulis adauctum suis [...]*, Tübingen: Sigmund, 1731, <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/5023/1/0/> (dostęp: 9.11.2018).
- Buddeus J.F., *Epistola apologetica pro Ecclesia Lutherana contra calumnias et obtruncationes Stephani Jaworskii [...]*, Jena: Meyer, 1729.
- Catalogus librorum Stephani Jaworski, metropolitae Riazanensis et Muromensis, conscriptorum Anno Domini 1721 mense Augusto, cum ex Divina gratia morbo pulsante sentiret se morti vicinum*, w: С.И. Маслов, Библиотека Стефана Яворскаго, Киевъ 1914, приложения, s. III–LV, <http://books.e-heritage.ru/book/10072635> (dostęp: 9.11.2018).
- Dilherr J.M., *Heilige Sonn- und Festtags-Arbeit. Das ist: Deutliche Erklärung Der jährlichen Sonn- und Festtäglichen Johann Evangelien [...]*, Nürnberg: Endter, 1674, <http://diglib.hab.de/drucke/c-321-2f-helmst/start.htm> (dostęp: 10.10.2018).
- Drexel J., *Zodiacus Christianus*, München: Raphael Sadeler, 1622.
- Duńczewski S.J., *Herbarz wielu domów Korony polskiej i W. Ks. Litewskiego [...]* *meliorowany*, [Zamość]: Drukarnia Akademii Zamojskiej, 1757, t. II, <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=38472> (dostęp: 9.11.2018).
- Engelgrave E., *Caeleste Pantheon sive caelum novum, in festa et gesta sanctorum totius anni morali doctrina ac profana historia varie illustratum*, Köln: Busaeus, 1671.
- Engelgrave H., *Lux Evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita*, Antwerpen: Cnobbaert, 1648.
- Feuille D. de la, *Devises et emblèmes [...]*, Amsterdam: La Feuille, 1691.
- Fredro A.M., *Peristromata regum [...]*, w: *Andree Maximiliani Fredro castellani Leopoliensis scriptorum seu togae et belli notationum fragmenta. Accesserunt Pe-*

- ristromata regum symbolis expressa*, Gdańsk: Georg Förster, 1660, <http://polishemblems.uw.edu.pl/index.php/pl/news/29-news-text-3> (dostęp: 10.10.2018).
- Glowalla K., *Kommentierte Ausgabe der polnischsprachigen Gedichtbände von Jan Ornowski/Ivan Ornovskyj: 2. Hälfte des 17. Anfang des 18. Jahrhunderts*, Teil 1: *Kommentar* (<http://hss.ulb.uni-bonn.de/2013/3442/3442-1.pdf>, dostęp: 10.10.2018), Teil 2: *Edition* (<http://hss.ulb.uni-bonn.de/2013/3442/3442-2.pdf>, dostęp: 10.10.2018), Bonn 2018).
- Harsdörffer G.P., *Frauenzimmer Gesprächspiele. Sechter Theil* [...], Nürnberg: Endter, 1646, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=drucke/lo-2622-6&pointer483 (dostęp: 10.10.2018).
- Hugo H., *Pia desideria*, Antwerpen: Henri Aertssens, 1624, <http://emblems.let.uu.nl> (dostęp: 10.10.2018).
- Jaworski S., *Arctos et antarctos caeli Rossiaci in gentilibus syderibus illustrissimi ac reverendissimi patris P. Barlaami Jasinski Kijoviensis Haliciensis totiusque Rossiae orthodoxi archiepiscopi metropolitae*, Kijów: Ławra Pieczerska, 1690, http://www.polishemblems.uw.edu.pl/pliki/Jaworski_ARCTOS.pdf (dostęp: 9.11.2018).
- Jaworski S., *Echo głosu wołającego na puszczy od serdecznej refleksji pochodząca a przy solennym powinszowaniu [...] Janowi Mazepie hetmanowi wojsk [...] zaporożkich brzmiące głośną [...] resonansyją [...] Symeona Jaworskiego artium liberalium et philosophiae magistri consummati theologi [...]*, Kijów: Ławra Pieczerska, 1689, <http://www.polishemblems.uw.edu.pl/pliki/JAWORSKIEchoglosu.pdf> (dostęp: 10.10.2018).
- Jaworski S., *Elegia* [...], w: *Illustrissimi ac reverendissimi Theophan. Prokopowicz Miscellanea Sacra, variis temporibus edita, nunc primum in unum collecta publico exhibita*, Wrocław: Korn, 1744, s. 216–217, <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PID=PPN688926223> (dostęp: 28.10.2018).
- Jaworski S., *Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens* [...], Czernihów: Drukarna Świętotrojecka, [ca 1684], http://www.polishemblems.uw.edu.pl/pliki/Jaworski-Herkules_post_Atlantem.pdf (dostęp: 10.10.2018)
- Jaworski S., *Pełnia nieubywającej chwały w herbowym księżycu z trzech primae magnitudinis luminarzów, Barlaama świętego pustelnika, Barlaama świętego męczennika, Barlaama świętego pieczarskiego* [...], Kijów: Ławra Pieczerska, 1691, <http://polishemblems.uw.edu.pl/pliki/JaworskiPelnia.pdf> (dostęp: 10.10.2018).
- Ketten I.M. von der, *Appelles symbolicus exhibens seriem amplissimam symbolorum, poetisque, oratoribus ac verbi Dei praedicatoribus conceptus subministrans varios. Duobus voluminibus*, Amsterdam–Gdańsk: Janssonius von Waesberge, 1699.
- Livius T., *Ab Urbe condita*, Liber II, <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.2.shtml> (dostęp: 26.07.2018).
- Lyra variis praeceptorum chordis ad edendam civilem et palestricam vocem conformem voci in diserto clamantis* [...] (1696), w: B.П. Маслюк, *Латиномовні по-*

- етики і риторики XVII–першої половини XVIII ст. Та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні, Київ 1983, s. 177.
- Masen J., *Speculum imaginum Veritatis occultaе. Ed. tertia prioribus correctior*, Köln: J.A. Kinckius, 1681, <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/masen.html> (dostęp: 10.10.2018).
- Mielezko M., *Emblematy*, wyd. i oprac. R. Grzeškowiak, J. Niedźwiedz, Warszawa 2010.
- Młodzianowski A., *Icones symbolicae* [...], Wilno: Acad. Soc. Iesu, 1675.
- Mnemosyne sławy, prac i trudow* [...] Piotra Mohiły [...], Kijów: Ławra Pieczerska, 1633.
- Monumenta paedagogica Societas Iesu penitus retractata multisque textibus aucta*, ed. L. Lukács S.I., t. V: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586, 1591, 1599)*, Roma 1986, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=inu.30000053307736;view=1up;seq=9> (dostęp: 10.10.2018).
- Mosheim J.L. von, *De poenis haereticorum, cum Stephano Iavorskio Archiepiscopo Rezanensi et Muroniensi disputatio*, Helmstedt: Schnorr, 1731.
- Okolski S., *Orbis Polonus*, vol. 1–3, Kraków: Franciszek Cezary, 1641–1645.
- Orłyk P., *Alcides Rossijski* [...]. Wilno: b. dr., 1695, w: П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, керівник проекту В. Яременко, упорядкування і примітки М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006, s. 389–448.
- Orłyk P., *Hippomenes sarmacki* [...], Kijów: Ławra Pieczerska, 1698, w: П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, керівник проекту В. Яременко, упорядкування і примітки М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006, s. 511–558.
- Ornowski J., *Bogata drogich kamieni speza* [...], Czernichów: Drukarnia Świętotrojecka, 1693.
- Ornowski J., *Bogaty w parentałę, sławę i honory wirydarz herbownemu* [...] *Zacharzewskich* [...], Kijów: Ławra Pieczerska, 1705.
- Ornowski J., *Muza roksolanska o triumfalnej sławie* [...], Czernichów: Drukarnia Świętotrojecka, 1688.
- Ornowski J., *Niebieski Merkuriusz* [...], Czernichów: Drukarnia Świętotrojecka, 1686.
- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków: M. Gawrolczyk, 1584.
- Paprocki B., *Panosza* [...], Kraków: M. Wirzbięta, 1575.
- Paradin C., *Devisies heroïques*, Lyon: Jean de Tournes & Guillaume Gazeau, 1557.
- Pateryk Kijowsko-Pieczerski, czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, przeł. i oprac. L. Nodzyńska, Wrocław 1993.
- Petrasancta S., *De symbolis heroicis. Libri IX*, Antwerpen: Balthasar Moretus, 1634, <https://ia802509.us.archive.org/28/items/desymbolisheroic00piet/desymbolisheroic00piet.pdf> (dostęp: 9.11.2018).

- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, red. A. Jankowski et al., tłum. W. Borowski et al., wyd. 5, Poznań 2011.
- Polockij S., *Vertograd mnogocvětnyj*, vol. 2 (*Emmanuel – Počitanie 2*), ed. by A. Hippisley, L. Sazonova, Köln 1999.
- Pontanus J., *Poeticarum institutionum libri tres. Tyrocinium poeticum*, Ingolstadt: David Sartorius, 1594, <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camena/pont2/jpg/s216.html> (dostęp: 10.10.2018).
- Potocki W., *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków: M.A. Schedel, 1696.
- Potocki W., *Świat jest księga*, <https://literat.ug.edu.pl/potocki/0028.htm> (dostęp: 10.10.2018).
- Ripa C., *Iconologia* [...], Roma: Lepido Facii, 1603.
- Rokolański Parnas. *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 2: *Antologia*, wybór i oprac. R. Radyszewski, Kraków 1998.
- Saavedra Fajardo D. de, *Idea principis Christiano-politici, centum symbolis expressa* [...], Bruxelles: Ioannes Mommartius, Franciscus Vivieni, 1649, <http://www.fondantichi.unimo.it/FA/emblem01/saav022.html> (dostęp: 10.10.2018).
- Sandaeus M., *Maria Flos Mysticus* [...], Mainz: Schönwetter, 1629.
- Sarbiewski K., *Lycorum libri IV*, Antwerpen: Balthasar Moretus, 1634, <http://reader.digitale-sammlungen.de> (dostęp: 10.10.2018).
- Sarbiewski M.K., *O poezji doskonałej, czyli Wergiliusz i Homer (De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus)*, przeł. M. Plezia, oprac. S. Skimina, Wrocław 1954.
- Sarbiewski M.K., *Wykłady poetyki (Praecepta poetica)*, przeł. i oprac. S. Skimina, Wrocław 1958.
- Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos Graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini M.D.CCCXXXV conscriptus*, Premislae 1835, http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadata?id=10751&from=&dirids=1&ver_id=&lp=3&QI= (dostęp: 9.11.2018).
- Sebastian a Matre Dei, *Firmamentum symbolicum* [...], Lublin: Georg Förster, 1652.
- Symbola et emblemata selecta* [...], Amsterdam: Henricus Wetstein, 1705.
- Treter T., *Symbolica vitae Christi meditatio*, Braniewo: Georg Schönfels, 1612.
- Treter T., *Theatrum virtutum d. Stanislai Hosii* [...], Roma: [b.dr.], 1588.
- Vaenius O., *Amorum emblemata*, Antwerpen: Hendrik Swingen, Hieronymus Verdussen, 1608.
- Галятковский И., *Ключ разума*, Киев: Типография Киево-Печерской Лавры, 1659.
- Довгалецький М., *Поетика (Сад поетичний)*, пер. В.П. Маслюк, Київ 1973, <http://litopys.org.ua/dovg/dovg.htm> (dostęp: 10.10.2018).
- Евхаристион albo вдячність*, Киев: Типография Киево-Печерской Лавры, 1632.

- Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи*, ч. II, Санкт-Петербург 1798.
- Орлик П., *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, керівник проекту В. Яременко, упорядкування і примітки М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006.
- Проповеди блаженної пам'яті Стефана Яворського, преосвященного митрополита Рязанського и Муромського, бывшего местоблюстителя престола патриаршого*, Москва 1804–1805, ч. I–III.
- Яворский С., *Emblemmata et symbola quaedam de monumento P.M. illustrissimi et reverendissimi Patris Barlaami Jasinsky [...]*, 1707, w: *Русская силлабическая поэзия XVII–XVIII*, вступительная статья, подготовка текста и примечания А.М. Панченко, Ленинград 1970, s. 257–262.
- Яворский С., *Камень веры*, Москва: Синодальная типография, 1728.
- Яворский С., *Камень веры: Православным сынам Святой Церкви*, [пер. Н. Баринов], Москва 2017.
- Яворский С., *Риторическая рука*, пер. с латинского Ф. Поликарпов, Санкт-Петербург 1878, <http://nasledie.enip.ras.ru/ras/view/publication/general.html?id=47355440> (dostęp: 10.10.2018).
- Яворський С., *Виноград Христов*, Київ 1698, публікація та коментарі І. Ситого, С. Горобця, „Сіверянський літопис” (2009), № 6, s. 114–131, <http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2009/2009n06/2009n06r08.pdf> (dostęp: 9.11.2018).
- Przegląd historyczny wydań książki de Saavedra Fajarda, <http://www.emblematica.com/es/cd01-saavedra.htm> (dostęp: 17.11.2018).
- Rękopisy starocerkiewnych kazań S. Jaworskiego z lat 1702–1716, <http://dlib.rsl.ru/viewer/01005067213> (dostęp: 10.10.2018).
- <http://emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/emblem.php?id=A56a004> (dostęp: 10.10.2018).
- <http://nasledie.russportal.ru/index.php?id=histrus.javorsky01> (dostęp: 10.10.2018).

Opracowania

- Abramowska J., *Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich*, „Pamiętnik Literacki” 73 (1982), z. 1–2, s. 3–23.
- Bachtin M.M., *Czas i przestrzeń w powieści*, przeł. J. Faryno, „Pamiętnik Literacki” 65 (1974), z. 4, s. 273–411.
- Barner W., *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen 1970.
- Bauer B., *Aemulatio*, w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von G. Ueding, Bd. 1, Tübingen 1992, s. 141–187.
- Bauer B., *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main 1986.

- Bendza M., *Inkorporacja metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego*, „Rocznik Teologiczny” 28 (1986), nr 2, s. 47–101.
- Broggi Bercoff G., *The Hetman and the Metropolitan Cooperation Between State and Church in the Time of Varlaam Jasyns'kyj*, w: *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and His Time. History, Cultura, Society*, a cura di G. Siedina, Alessandria 2004, s. 417–444.
- Broggi Bercoff G., *Stefana Jaworskiego poezja polskojęzyczna*, w: *Contributi italiani al XII Congresso Internazionale degli Slavisti (Cracovia 26 Agosto–3 Settembre 1998)*, a cura di F. Esvan, Napoli 1998, s. 347–371.
- Buchwald-Pelcowa P., *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI–XVIII wieku. Bibliografia*, Wrocław 1981.
- Buchwald-Pelcowa P., *Na pograniczu emblematów i stemmatów*, w: *Słowo i obraz. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Nieborów 29 września – 1 października 1977 r.*, red. A. Morawińska, Warszawa 1982, s. 73–95.
- Burkard T., *Jacob Masens Emblemtheorie. Das „Speculum imaginum veritatis occultae“*, w: *Emblems and Impact*, vol. 1: *Von Zentrum und Peripherie der Emblemantik*, ed. by I. Höpel, S. McKeown, Newcastle upon Tyne 2017, s. 559–576.
- Chrzanowski T., *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984.
- Curtius E.R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 2. Aufl., Bern 1954.
- Curtius E.R., *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przeł. i oprac. A. Borowski, Kraków 2009.
- Cyganok O., *Główne kierunki studiów nad ukraińskimi retorykami barokowymi*, „Terminus” 16 (2014), z. 3 (32), s. 285–303.
- Czarski B., *Lemmata w staropolskich konstrukcjach stemmatycznych jako przejaw hybridyzacji gatunkowej*, „Terminus” 14 (2012), z. 4 (25), s. 157–178.
- Czarski B., *Stemmaty w staropolskich książkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012.
- Deluga W., *Grafika kręgu Ławry Pieczerskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku*, Kraków 2003.
- Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVIII. Jahrhunderts*, hrsg. von A. Henkel, A. Schöne, Sonderausgabe, Stuttgart 1976.
- Gerigk H.J., *Der vierfache Schriftsinn*, w: *idem, Lesen und Interpretieren*, 2. Aufl., Göttingen 2002, s. 119–139.
- Górska M., *Emblematyka jako źródło staropolskiej erudycji. Geneza i funkcja materiału symbolicznego w polskich kompendiach*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 99–132.
- Górska M., *Hieroglifik w teorii Rzeczypospolitej (XVII–XVIII) wieku. Zarys problematyki*, „Terminus” 14 (2012), z. 4 (25), s. 15–46.
- Górska M., *Symbolika heraldyczna a teoria impresy: przykład Orbis Polonus Szymona Okolskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” (Warszawa, red. S. Górzyski) 13(24) (2014), s. 35–49.

- Górska M., *Ut pictura emblema? Teoria i praktyka*, w: *Ut pictura poesis / ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, red. A. Bielak, Warszawa 2013, s. 31–46.
- Grześkowiak R., „Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego”. Stratyfikacja staropolskiej recepcji jezuickich druków emblematycznych na przykładzie „*Pia desideria*” Hermana Hugona, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 249–299.
- Hansen-Löve A., *Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst. Am Beispiel der russischen Moderne*, w: *Dialog der Texte. Hamburger Kolloquium zur Intertextualität*, hrsg. von W. Schmid, W.D. Stempel, Wien 1983, s. 291–360.
- Höpel I., *Harsdörffers Theorie und Praxis des dreiständigen Emblems*, w: *Georg Philipp Harsdörffer. Ein deutscher Dichter und europäischer Gelehrter*, hrsg. von J.M. Battaforano, Berlin 1991, s. 195–234.
- Höpel I., *Das mehrstündige Emblem: zu Geschichte und Erscheinungsform eines seltenen Emblemtyps*, w: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17 August 1990*, ed. by A. Adams, Leiden 1992, s. 104–117.
- Jabłonowski A., *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacyj zachodnich na Rusi, Kraków 1899–1900*. *The Jesuit Emblem in European Context*, ed. by P.M. Daly, G. Richard Dimler, Philadelphia 2016.
- Jesuit Image Theory*, ed. by W. de Boer, K.A.E. Enenkel, W.S. Melion, Leiden–Boston 2016.
- Jöns D.W., *Das „Sinnen-Bild“. Studien zur allegorischen Bildlichkeit bei Andreas Gryphius*, Stuttgart 1966.
- Konečný L., *Mezi textem a obrazem. Miscellanea z historie emblematicy*, Praha 2002.
- Kroll W., *Dmitrij Tschizewskij und die Emblematicy. Versuch einer Rekonstruktion*, w: *D.I. Tschizewskij. Impulse eines Philologen und Philosophen für eine komparative Geistesgeschichte*, hrsg. von A. Richter, B. Klosterberg, Berlin 2009, s. 61–84.
- Kroll W., *Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblematicy bei den Slaven (16.–18. Jahrhundert)*, Wiesbaden 1986.
- Kroll W., *Stefan Javorskijs „emblematische Heiligenvita“ über Varlaam Jasinskijs*, w: *Herrscherlob und Herrscherkritik in den slawischen Literaturen. Festschrift für Ulrike Jekutsch zum 60. Geburtstag*, hrsg. von B. Holtz, U. Marggraff, Wiesbaden 2013, s. 15–42.
- Kroll W., *Wie übersetzt man Embleme? Am Beispiel der Emblem- und Emblematicy-rezeption im Kiever Kulturmodell der Barockzeit*, „Rocznik Komparatystyczny – Komparatistisches Jahrbuch” (Szczecin) 5 (2014), s. 197–225.

- Lachmann R., *Die Tradition des ostroumie und das acumen bei Simeon Polockij*, w: *Slawische Barockliteratur I.*, hrsg. von D. Tschizewskij, München 1970, s. 41–59.
- Lachmann R., *Die Zerstörung der schönen Rede. Rhetorische Tradition und Konzepte des poetischen*, München 1994.
- Łuźny R., *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII wieku*, Kraków 1966.
- Łuźny R., *Stefan Jaworski – poeta nieznany*, „*Slavia Orientalis*” 16 (1967), s. 363–376.
- Łuźny R., *Twórczość Stefana Jaworskiego – poety ukraińsko-rosyjsko-polskiego czyli raz jeszcze o baroku wschodniosłowiańskim*, w: *Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej. Łódź 14–15 czerwca 1976 r.*, red. K. Bajor et al., Łódź 1976, s. 103–114.
- Michałowska T., *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974.
- Mokry W., *Stosunek państwowych i cerkiewnych władz moskiewskich do ukraińskiej Cerkwi prawosławnej w wiekach XVII–XX*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łuźny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994.
- Mokrzejcki L., *Jan Amos Komeński w Prusach Królewskich. Próba analizy*, „*Rocznik Gdański*” 53 (1993), s. 51–62.
- Müller L., *Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Wiesbaden 1951.
- Naumow A., *Obraz Mazepy w cerkiewnych tekstach obrzędowych*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 834–849.
- Ohly F., *Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter*, Darmstadt 1966.
- Peil D., *Nachwort*, w: J.M. Dillherr, G.P. Harsdörffer, *Drei=ständige Sonn= und Festtag=Emblemata oder Sinn=Bilder*, Hildesheim 1994, s. 1–28.
- Pelc J., *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002.
- Pelc J., *Słowo – obraz – znak. Studium o emblematach w literaturze staropolskiej*, Wrocław 1973.
- Radzyszewsk'ij R., *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1: *Monografia*, Kraków 1996.
- Sarnowska-Temeriusz E., *Alegoreza*, w: *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze, renesans, barok*, red. T. Michałowska, przy współud. B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temeriusz, wyd. 2 popr. i uzupeł., Wrocław 1998, s. 24–26.
- Scholz B.F., *Emblem und Emblempoetik. Historische und systematische Studien*, Berlin 2002.
- Schöne A., *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, 2. Aufl., München 1968.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1882, t. 3.

- Sokolski J., *Barokowa księga natury. O europejskiej symbolografii wieku siedemnastego*, Wrocław 1992.
- Talbierska J., *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011.
- Tatarkiewicz W., *Historia estetyki*, t. 3: *Estetyka nowożytna*, Wrocław 1967.
- Tschizewskij D., *Das Buch als Symbol des Kosmos*, w: *idem, Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen*, 's-Gravenhage 1956, s. 85–114.
- Uhlenbruch B., *Rhetorica Slavica – rhetorica Latina (Stefan Javorskij – „Ritoričeskaja ruka”)*, „Die Welt der Slaven” 29 (1984), s. 330–352.
- Visuelle Topoi. Erfindung und tradiertes Wissen in den Künsten der italienischen Renaissance*, hrsg. von U. Pfisterer, M. Seidel, München–Berlin 2003.
- Zymner R., *Das Emblem als offenes Kunstwerk*, w: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik. Multivalence and Multifunctionality of the Emblem*, hrsg. von W. Harms, D. Peil, Frankfurt am Main 2002, s. 9–24.
- Варлаам (Ясинский)* [biogram], <https://drevo-info.ru/articles/13672340.html> (dostęp: 10.10.2018)
- Енциклопедія історії України*, Київ 2013, т. 10.
- Живов В.М., *Из церковной истории времён Петра Великого: исследования и материалы*, Москва 2004.
- Запаско Я.П., Исаевич Я.Д., *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні. Кн. 1. (1574–1700)*, Львів 1981.
- Захара И.С., *Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв (Стефан Яворский)*, Киев 1982.
- Захара И.С., *Стефан Яворський*, Львів 1991.
- Максимович М.А., *Собрание сочинений*, т. 3, Киевъ 1880.
- Маслов С.И., *Библиотека Стефана Яворскаго*, Киевъ 1914, <http://books.e-heritage.ru/book/10072635> (dostęp: 9.11.2018).
- Маслюк В.П., *Латиномовні поетики і риторики XVII–першої половини XVIII ст. Та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*, Київ 1983.
- Махов А.Е., *Эмблематика: макрокосм*, Москва 2014.
- Морозов А.А., *Метафора и аллегория у Стефана Яворского*, w: *Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти академика В.В. Виноградова*, Ленинград 1971, s. 35–44.
- Панченко А.М., *О смене писательского типа в петровскую эпоху*, w: *Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века*, ред. Г.П. Макогоненко, Г.Н. Моисеева (XVIII век, сб. 9), Ленинград 1974, s. 112–128.
- Петров Н.И., *О словесных науках и литературных занятиях в Киевской Академии от начала ея до преобразования в 1819 г.*, „Труды Киевской духовной академии” (1866), июль, s. 305–330; (1866), октябрь, s. 343–388; (1866), декабрь, s. 552–569; (1867), январь, s. 82–118; (1868), март, s. 465–525.

- Поньрко Н.В., *Варлаам Ясинский*, в: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 3, ч. 1, Санкт-Петербург 1992, s. 157–162.
- Попов П.М., *Матеріали до словника українських граверів*, Київ 1926, <http://elib.nplu.org/view.html?id=231> (dostęp: 10.10.2018).
- Резанов В.И., *К вопросу о старинной драме. Теория школьных declamаций по рукописным поэтикам*, „Известия Отделения Русского Языка и Словесности Императорской Академии Наук” (Санкт-Петербург) 18 (1914), s. 1–40.
- Сазонова Л., *Гетман Мазепа как образ панегирической. Из поэтики восточнославянского барокко*, в: *Мазепа e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mазepa and His Time. History, Cultura, Society*, a cura di G. Siedina, Alessandria 2004, s. 461–488.
- Сидорова Л.П., „*Повесть о Варлааме и Иоасафе*” в издании Симеона Полоцкого, в: *Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность*, ред. А.Н. Робинсон et al., Москва 1982, s. 134–151.
- Степовик Д.В., *Іван Щирський. Поетичний образ в українській барокковій гравюрі*, Київ 1988.
- Степовик Д.В., *Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко*, Київ 1986.
- Степовик Д.В., *Українська гравюра бароко: Майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський*, Київ 2012.
- Терновский Ф.А., *Митрополит Стефан Яворский. Биографический очерк*, „Труды Киевской духовной академии” (Киев) 1 (1864), s. 36–70, 237–290, 2 (1864), s. 137–186.
- Терновский Ф.А., *Очерки из истории русской иерархии в XVIII веке. Стефан Яворский*, „Древняя и новая Россия” 8 (1879), s. 305–320.
- Трофимук О., *Літературна творчість Пилипа Орлика*, в: П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, керівник проекту В. Яременко, упорядкування і примітки М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006, s. 623–703.
- Успенский Б.А., *Раскол и культурный конфликт XVII века*, в: *idem, Избранные труды*, т. 1: *Семиотика истории. Семиотика культуры*, Москва 1994, s. 333–367.
- Чечин С., *Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа*, „Нижинська Старовина” 2005, вып. 1(4), s. 78–102.
- Чижевський Д.І., *Українське літературне бароко*, Київ 2003, <http://litopys.org.ua/chyzh/chyb.htm> (dostęp: 10.10.2018).
- Чижевський Д.І., *Філософія Г.С. Сковороди*, підготовка тексту й передне слово проф. Л. Ушкалова, Харків 2004, <http://litopys.org.ua/chysk/chysk.htm> (dostęp: 10.10.2018).
- Эмблематика и эмблематичность в западноевропейской и русской литературы*, ред. А.Е. Махов, Москва 2016.